

ՀԱՅԱՍՏԱՆ-ԻՐԱՆ

20 ՏԱՐԻ

ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՅՈՒԹՅԱՆ
ՃԱՆԱԳԱՐՀՈՎ

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ
ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ ՆՅՈՒԹԵՐ

13 մարտի, 2012 թ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ-ԻՐԱՆ.

20 ՏԱՐԻ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՅՈՒԹՅԱՆ

ՃԱՆԱԴԱՐՀՈՎ

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ ՆՅՈՒԹԵՐ

13 մարտի, 2012 թ.

A98708

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ԵՐԵՎԱՆ 2012

ՀՏԳ 327.06
ԳՄՊ 66.4
Հ 247

Խմբագիր՝ Վահան Բայրուրյան
Պատասխանատու քարտուղար՝ Գոհար Իսկանդարյան

- Հ 247 Հայաստան-Իրան. 20 տարի համագործակցության ճանապարհով: Միջազգային գիտաժողովի նյութեր (13 մարտի, 2012 թ.) / ՀՀ ԳԱՍ-եր: Ջանգակ, 2012.-112 էջ:

Ժողովածուում զետեղված են 2012 թ. մարտի 13-ին ՀՀ ԳԱՍ պենսիոնարների և ՀՀ-ում Իրանի Իսլամական Հանրապետության դեսպանատան մշակույթի կենտրոնի կողմից համատեղ կազմակերպված «Հայաստան-Իրան. 20 տարի համագործակցության ճանապարհով» միջազգային գիտաժողովի նախնական քննարկումների, որոնք կատարված են Հայաստան-Իրան քաղաքական, տնտեսական, գիտաշխուկության բարենպաստական կապերի հիմնական ուղղությունների համագործակցության վերաբերյալ:

Լախասեպան է հասարակագետների, դիվանագետների, փորձագետների, ուսանողների, ինչպես նաև նախնական կապերով հետաքրքրվող ընթերցող լայն շրջանակների համար:

ՀՏԳ 327.06
ԳՄՊ 66.4

ISBN 978-9939-68-106-1

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Մուտքի խոսք	4
Սաֆրաստյան Ռուբեն	10
Պողոսյան Արթուր <i>Հայաստան-Իրան. 20 տարի համագործակցության ճանապարհով</i>	12
Բայրուրյան Վահան <i>Հայ-իրանական հարաբերությունները 1991-1998 թթ.:</i> <i>Հայացք երկու պատմաանկյան հետազոտությունից</i>	15
Հովհաննիսյան Նիկոլայ <i>Արարողյան հոսմելնիի մտքեցունը հայերդային Միության հետ հարաբերությունները կարգավորելու հարցում և դիրքորոշումը</i> <i>Հայաստանի ու հայության համար</i>	55
Կոզմոյան Արմանուշ <i>Իսլամի սուրբ գիրքը թարգմանական զարգացումներում</i>	78
Կոստիկյան Քրիստինե <i>Հայ-իրանական փոխհարաբերությունների պատմության հարցերն ըստ Մալենադարանի պարսկերեն վավերագրերի</i>	83
Իսկանդարյան Գոհար <i>Հայաստան-Իրան հարաբերություններն Ընդգնչելիկայի ոլորտում</i>	91
Փարսադանյան Վրեժ <i>Հայ-իրանական գրական ստեղծությունների պատմությունից</i>	97
Արևելագիտության ինստիտուտի՝ իրանագիտության ոլորտին նվիրված հրատարակությունները (1960-2012 թթ.).....	106

Մուտքի խոսք

1991 թ. սեպտեմբերի 21-ին, երբ հայ ժողովրդի հավաքական կամքով ծնունդ առավ Հայաստանի երրորդ Հանրապետությունը, հարավային հարևան Իրանի Իսլամական Հանրապետությունն առաջին պետություններից մեկն էր, որ ճանաչեց Հայաստանի անկախությունը (1991 թ. դեկտեմբերի 25-ին): Քիչ անց՝ 1992 թ. փետրվարի 9-ին, երկու երկրների միջև հաստատվեցին լիարժեք դիվանագիտական հարաբերություններ: Հետևաբար 2012 թվականը հիշարժան տարեթիվ է հայ-իրանական դադավոր հարաբերությունների տարեգրության մեջ: Հիրավի, երկու տասնյակ տարի առաջ վերջնականապես քնկվեց հայ և իրանական ժողովուրդների ընդհանուր ճակատագիրը: Նրանց սահմանները որոշող Արաքս գետը այսուհետև դառնում էր ոչ թե երանց քաժանող, այլ միացնող գետ, իսկ հայ-իրանական սահմանը դառնում էր խաղաղության ու քարեկամության սահմանը: Տարածաշրջանային իրողությունների համատեքստում ծնունդ էր առնում մի այնպիսի իրավիճակ, երբ լայն հնարավորություններ էին ստեղծվում հայ-իրանական տնտեսական, քաղաքական և մշակութային հարաբերությունների ծավալում ու անկաշկանդ զարգացման համար: Այսուհետև շատ հարցերում հայ և իրանական ժողովուրդներն ունենալու էին ընդհանուր կամ իրար չափազանց մոտ երկրաքաղաքական շահեր, քաղմաթիվ համանման խնդիրներ, տարբեր տեսակի ընդհանրություններ, իսկ առանձին դեպքերում նաև նպատակների միասնություն:

Նկատի ունենալով Խորհրդային Միության փլուզումից հետո Հարավային Կովկասի տարածաշրջանում ստեղծված երկրաքաղաքական քարդ իրադրությունը, երբ հիմնովին խախտվել էին հարևան պետությունների միջև նախկինում եղած տնտեսական ու սրբանպորտային կապերը, երբ Հայաստանի մանուկ Հանրապետություն-

նը շրջափակման օղակի մեջ էր առնվել Աղբրեջանի և Թուրքիայի կողմից, Ղարաբաղում ընթանում էր ծանր պատերազմ, իսկ հյուսիսային հարևան Վրաստանում, որը Հայաստանի համար արտաքին աշխարհի դուրս գալու միակ տարանցիկ ճանապարհն էր, տիրում էր անկայուն վիճակ, քնականաբար Հայաստանի համար իմպերատիվներին մեկն էր Իրանի հետ մերձեցումն ու հարաբերությունների կայուն զարգացումը: Դա նրա համար ոչ միայն կենսական անհրաժեշտություն էր, այլև քնական պահանջ, պատմաաշխարհագրական պարտադրված իրողություն: Ընդ որում, ԻԻՀ-ի հետ միջպետական քաղաքականությունը կառուցելիս նկատի էր առնվում այն հանգամանքը, որ այդ հարաբերությունների համար առկա էր լավ պատմական հիմք. երկու երկրների միջև գոյություն չունեին տարածքային վեճեր, տարբեր քնույթի վիճահարույց խնդիրներ և, առհասարակ, հարաբերությունները մթազնոդ այլևայլ գործոններ: Երևանում պարզորոշ կերպով գիտակցվում էր նաև այն իրողությունը, որ Իրանը նախ և առաջ պատուհան է Հայաստանի համար քաջված դեպի արտաքին աշխարհը, քանի որ այդ երկիրն իր առանձնահատուկ դիրքով, վիթխարի տարածքով, համաշխարհային նշանակություն ունեցող կոմունիկացիաներով և այլն մի յուրահատուկ կապող օղակ է ոչ միայն իր սահմանակից պետությունների, այլև ողջ տարածաշրջանների՝ Կովկասի, Կենտրոնական Ասիայի, Հնդկական թերակղզու, արաբական աշխարհի հետ: Հիրավի, Իրանը համաշխարհային մասշտաբով մի տարանցիկ կամուրջ է, աշխարհի կարևորագույն ռազմավարական շրջաններից մեկը: Այդ երկիրը նաև Պարսից ծոցի գոտում առանցքային նշանակություն ունեցող պետություններից մեկն է, որի քաղաքականությունից է նշանակալի չափով կախված իրադրությունը ոչ միայն այդ տարածաշրջանում, այլև ամբողջությամբ վերցրած Մերձավոր ու Միջին Արևելքում: Մեր օրերում Իրանն ունի ոչ միայն պատկանելի քնական ու մարդկային ռեսուրսներ, այլև հսկայական տնտեսական, ռազմական, գիտական ու տեխնոլոգիական ներուժ: Անժխտելի է նաև իրանական գործոնի ազդեցությունը միջազգային

հարաբերությունների արդի համակարգի վրա: Մասնավորապես այդ երկիրը հանդիսանում է Մերձավոր ու Միջին Արևելքում ռազմաքաղաքական հարաբերակցությունը հավասարակշռող ազդու ուժ, ինչպես նաև արևմտասիական տարածաշրջանային քաղաքականության վճռական գործոն:

Կասկածից վեր է, որ Իրանի Իսլամական Հանրապետության հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատվելուց հետո Հայաստանի համար ստեղծվեցին մի շարք նոր՝ իրենց նշանակությամբ բացառիկ կարևոր և իր նախընթացը չունեցած իրողություններ: Ի տարբերություն խորհրդային շրջանի, երբ ազգային հանրապետությունները զուրկ էին նույնիսկ ասիմանակից երկրների հետ անմիջական շփումներ ունենալու հնարավորությունից, Հայաստանը երկար ընդմիջումից հետո նույն տարածաշրջանում գտնվող երկրների հետ կապերի մեջ էր մտնում արդեն որպես անկախ և ինքնիշխան պետություն: Այլ կերպ ասած՝ Հայաստանը հնարավորություն ստացավ ընդգրկվելու տարածաշրջանային քաղաքական կյանքի մեջ՝ որպես հարավկովկասյան-մերձավորարևելյան աշխարհաքաղաքական համակարգի անդամ:

Հայաստանի Հանրապետության և Իրանի Իսլամական Հանրապետության միջև դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումն իրանական ժողովրդի ու պետության կողմից ի սկզբանե ընկալվեց որպես ինքնըստիներջյան հասկանալի ու քննականոն մի իրողություն, քանի որ հայ և իրանական ժողովուրդները դեռևս անհիշելի ժամանակներից ապրել են կողք կողքի, պատմական նույն միջավայրում՝ մշտապես գտնվելով սերտ շփումների մեջ:

Հենց այդ պատճառով Հայաստանի Հանրապետության հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու օրվանից Թեհրանը նրա հետ միջպետական հարաբերություններին տվեց ատաջնայնություն ու մեծ կարևորություն՝ նրան համարելով կարևոր քաղաքական գործընկեր:

Բնավ պատահական չէ, որ անցած երկու տասնյակ տարիների ընթացքում հայ-իրանական հարաբերություններն ամենատարբեր

րեսագավառներում զարգացել են վերջերսաց գծով: Նշված ողջ ժամանակաշրջանի ընթացքում Իրանի Իսլամական Հանրապետության քաղաքական դեկավարությունը նորանկախ Հայաստանի նկատմամբ վարել է կառուցողական, քաբիղրացիական և լայն համագործակցության քաղաքականություն, որն իրավացիորեն ստացել է «թավշային քաղաքականություն» անվանումը: Հայ ժողովուրդը և հայկական պետությունը նույն զգացումներն են տածել իրանական ժողովրդի նկատմամբ: Թեև իրանում քաջ գիտակցում են, որ Հայաստանի Հանրապետությունը թերևս Հարավային Կովկասի այն միակ պետությունն է, որը կարևորում է Իրանի ներգրավվածությունը Կովկասում և համարում է, որ տարածաշրջանում կայունության որևէ համակարգի ստեղծումը ամբողջական չի լինի առանց Իրանի մասնակցության և նրա շահերը հաշվի առնելու: Բարիդրացիությունը Իրանի Իսլամական Հանրապետության հետ Հայաստանի համար անկասկած արժևորվում է նաև այն հանգամանքով, որ այդ պետությունն իսլամական աշխարհի և մասնավորապես Իսլամական համերաշխության կազմակերպության ծանրակշիռ ներկայացուցիչներից է:

Իրանը նաև սփյուռքահայ խոշորագույն համայնքներից մեկի՝ իրանահայության հայրենիքն է: Իսկ իրանահայությունը մեր սփյուռքի առավել վառ ազգային հայեցի նկարագիր ունեցող հատվածներից մեկն է: Հայ համայնքի հանդեպ իրանական պետության և ժողովրդի վերաբերմունքը շեշտված քարյացակամ է, ավելին՝ եղբայրական: Իրանական ժողովուրդը չափազանց բարձր է գնահատում իրանահայության ավանդը երկրի տնտեսության, լուսավորության մշակույթի զարգացման գործում:

Արդեն քսան տարի է, ինչ Հայաստանի Հանրապետությունը և Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը համագործակցում են միմյանց հետ ՄԱԿ-ի և միջազգային այլ կազմակերպությունների շրջանակներում: ԻԻՀ կառավարությունը Ղարաբաղի հարցում վարում է հավասարակշռված քաղաքականություն՝ համարելով, որ այդ հիմնահարցը պետք է լուծվի արդարության հիմքի վրա: Կարևորելով իր հյուսիսային սահմաններում խաղաղության և կայունության հաստա-

տումը՝ Իրանը մշտապես փորձում է օգտակար լինել հակամարտող կողմերին հարցը խաղաղ կարգավորելու գործում:

Հայտնի է, որ Իրանը քաղաքացի պետություն է և շատերին է հրապուրում նրա ապակայունացումը էթնիկական հողի վրա: Գաղտնիք չէ նաև, որ ժամանակ առ ժամանակ Ադրբեջանի Հանրապետության իշխանություններն առաջ են քաշում «Միացյալ Ադրբեջանի» կամ ինչպես իրենք են ասում՝ «ներկու Ադրբեջանների» միավորման հարցը՝ նկատի ունենալով Իրանական Ադրբեջանն ու Ադրբեջանի Հանրապետությունը: Նման մտավարժանքները և համարորթականության ոգով ծավալվող սանձարձակ ու սադրիչ քարոզչությունն անվերապահորեն դատապարտվում է հայ ժողովրդի կողմից, որը մշտապես հանդիսացել է թուրք ռազմաշունչ նացիոնալիզմի գոհը:

Այսօր Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության կարևորագույն խնդիրն է ապահովել մեր անմիջական միջավայրի կայունությունն ու տևական խաղաղությունը, որը հիմնական երաշխիքն է Հայաստանի անվտանգության ու տնտեսական զարգացման համար: Այդ առումով ներկայումս հատկապես կարևորվում է անմիջական հարևանների ու սահմանակից պետությունների՝ Վրաստանի ու Իրանի հետ արդեն իսկ վերջնօրաց հարաբերությունների ընդլայնումն ու նոր հեռանկարների մշակումը:

Կասկածից վեր է, որ Հայաստանի անկախացումից ի վեր՝ անցած քսան տարիների ընթացքում, Իրանը մշտապես եղել և մնում է հայ ժողովրդի իրական քարեկամների շարքում: Դրա լավագույն ապացույցը և առիավատյան նշված ժամանակաշրջանում գնալով ամրապնդվող հարաբերություններն են, որոնք զարգանում են կայուն և հավասարակշռված հիմքի վրա, քարեկամության, համագործակցության, անկեղծության, վստահության և կառուցողական ոգով: Հազարավակների պատմությամբ շաղկապված մեր երկու նրկրների ժողովուրդների առավել խորը փոխըմբռնման և փոխձանաչման անհրաժեշտությունն ապագայում գնալով ալելի ու ալելի է հրամայական դառնում: Հայաստանի Հանրապետությունն Իրանում անցած

քան տարիների ընթացքում ձեռք է բերել բարձր վարկանիշ և պետական հեղինակություն: Նրա պահպանումը հայ ժողովրդի ազգային ու պետական շահերի տեսակետից ունի կենսական նշանակություն:

Այսօր, երբ աշխարհն ապրում է իր շրջադարձային պահը, երբ այն տարածաշրջանը, որի մեջ ընդգրկված են Հայաստանն ու Իրանը, քառիս րուն իմաստով փոթորկվում են, մեր խորին համոզմամբ՝ հայ և իրանական ժողովուրդների երթը XXI դարի շաղկոններով ընթանալու է փոխադարձ հարգանքի, բարեկամության ու համագործակցության այն նույն ոգով, որի հիմքը դրվել է ուղիղ քան տարի առաջ:

Քաղաքական այս եզրահանգումն անցել է պատմական փորձաքննության մի տեսական շրջան և ունի իր համոզիչ ու կուռ տրամաբանությունը:

ԲԱՅՐՈՒՐԴՅԱՆ ՎԱՀԱՆ

*պ. գ. դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության
ինստիտուտի Իրանի բաժնի վարիչ*

ՌՈՒՐԵՆ ՍԱՆՐԱՍՏԱՆ

*Պ. Գ. Դ. պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության
ինստիտուտի փոփոխյալ, ՀՀ ԳԱԱ քրեակից անդամ*

Հարգարժան պարոն դեսպան, հարգարժան նախագահող, հարգարժան պետական այրեր, հարզելի ներկաներ:

Նախաձեռնելով սույն գիտաժողովը՝ Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիայի արևելագիտության ինստիտուտը (ՀՀ ԳԱԱ ԱԻ) և Հայաստանում Իրանի Իսլամական Հանրապետության (ԻԻՀ) դեսպանության մշակույթի կենտրոնը երկու կարևոր նպատակ ունեն:

Առաջինը՝ ի մի բերել 20 տարվա ընթացքում այն ձեռքբերումները, որոնք ի հայտ են եկել հայ-իրանական բարեկամական հարաբերություններում, և երկրորդը՝ այդ հենքի վրա փորձել նախագծել երկու բարեկամ ժողովուրդների և երկրների հարաբերությունների հետագա զարգացման նոր տեսլականը:

Պատահական չէ, որ այս գիտաժողովի նախաձեռնությամբ հանդես եկավ ՀՀ ԳԱԱ ԱԻ-ն, որն ունի տասնամյակների խորն ավանդույթներ՝ Իրանի քաղաքականության, տնտեսության, մշակույթի, գրականության, հոգևոր կյանքի ուսումնասիրության բնագավառում: Տասնամյակներ շարունակ Արևելագիտության ինստիտուտի մասնագետները ջանասիրաբար իրենց ավանդն են ներդրում երկու երկրների միջև գիտական ու մշակութային համագործակցության զարգացման բնագավառում:

Պատահական չեմ համարում նաև այն հանգամանքը, որ այսօր մեր ինստիտուտի երկու առաջատար իրանագետներ՝ Վահան Բայրուրդյանը և Արմանուշ Կոզմոյանը, որոնք, չեմ չափազանցնում, հայտնի են ոչ միայն Հայաստանում, այլ նաև մեր երկրի սահմաններից դուրս, Իրանի Հանրապետության դեսպանի կողմից ստացան պատվավոր պարգևներ:

Ընդգծեմ, որ անցած 20 տարիների ընթացքում մեր երկրների հարաբերություններն ապացուցեցին, որ հիմնվում են բարեկամության

և կայունության սկզբունքի վրա: Քարձր եմ զնահատում այդ ժամանակահատվածում Իրանի օգնությունը հայ ժողովրդին, նորանկախ Հայաստանին:

Չեմ կարող չնշել Իրանի տարածաշրջանային կարևոր նշանակությունը: Նա հանդես է գալիս որպես կայունացնող գործոն, որն անց է կացնում հավասարակշռված և զգուշավոր քաղաքականություն Հարավային Կովկասում, հաջողությամբ դիմակայում է Թուրքիայի վտանգավոր գործողություններին՝ նպաստելով մեր տարածաշրջանում խաղաղության պահպանմանը:

Հաջողությունն եմ մաղթում այսօրվա գիտաժողովի աշխատանքներին: Համոզված եմ, որ կարգացվելիք զեկուցումները ոչ միայն հանգամանայից և գիտական բարձր մակարդակով կներկայացնեն հայ-իրանական համագործակցության համարյա քոլոր կարևոր ոլորտները, այլ նաև կնպաստեն մեր ժողովուրդների միջև բարեկամության հետագա ամրապնդմանը:

Շնորհակալություն

ՀԱՅԱՍՏԱՆ-ԻՐԱՆ,

20 ՏԱՐԻ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱԳԱՐՀՈՎ

ԻՒՀ մեծարգոյն դեսպան, հարգարժան ակադեմիկոսներ, պատգամավորներ, գիտաժողովի հարգելի մասնակիցներ, ինձ համար շատ հաճելի է այսօր գտնվել այստեղ, մասնակցել գիտաժողովի աշխատանքներին և հայ-իրանական մշակութային հարաբերությունների վերաբերյալ ՀՀ կառավարության մոտեցումները քարձրածայնել: Ընդհանրապես հայ և իրանցի ժողովուրդների քարեկամության արմատները ձգվում են դեպի դարերի խորքը, և, ապրելով կողք կողքի, դարերի ընթացքում երկու ժողովուրդներն իրենց կյանքի ճանապարհը միախուսել են, դիմակայել են քաղում փորձությունների, փոխհարաբերվել են իրար հետ: Այս փոխհարաբերություններում կարևոր և ուրույն տեղ են ունեցել, ինչպես պրն դեսպանը նշեց, մշակութային հարաբերությունները երկու երկրների ժողովուրդների միջև, որոնք, կարելի է ասել, վերջին տարիներին տարեցտարի ավելի են ամրապնդվում, տարբեր ձևաչափերով զարգացում են ապրում: Անկախ Հայաստանի և Իրանի միջև դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումից հետո՝ 1992 թ.-ից սկսած, այդ հարաբերությունները, մշակութային առումով, նոր որակ են ստացել: Արձանագրվել են քարձրատոհման պաշտոնյաների փոխայցելություններ, ընդլայնվել է երկու երկրների միջև մշակութային համագործակցության իրավապայմանագրային դաշտը, ուղղակի համագործակցություն է ձևավորվել մշակութային տարբեր հաստատությունների միջև: Ցանկանում եմ տեղեկացնել, որ ՀՀ մշակույթի նախարարությունը ԻՒՀ հետ, յուրաքանչյուր 2-3 տարին մեկ ստորագրում է կոնկրետ գործողությունների պայմանագիր և մշակույթի ոլորտում իրականացնում համագործակցություն՝ խոր գիտակցումով, որ այդ համագործակցու-

քյունն, իսկապես, մշակութային առումով մշակույթների յուրօրինակ երկ-
խոսություն է և փոխհարատացնում է և՛ հայկական հնամենի մշակույթը,
և՛ իրանական մշակույթը: Այս քսան տարիների ընթացքում մշակութային
հարաբերությունների դիտարկման ուղղակի շեշտակի է արձանագրվել:
Դժվար է այսօր քվարկել այն թուր միջոցառումները և համագործակ-
ցության ձևաչափերը, որոնք իրականացվում են մեր երկրների միջև:
Քսան տարվա համագործակցության ընթացքում իրենց հետքն են թո-
ղել հայաստանյան և իրանական բազմաթիվ թատերախմբեր, ազգային
և ժամանակակից երաժշտաարվեստի նվիրյալներ, անվանի նկարիչներ,
ձեռագործ վարպետներ, քանդակագործներ, շատ ակտիվ է գրողների
միջև համագործակցությունը, թարգմանչական գործունեությունը և այլն:
Հայ-իրանական մշակութային հարաբերություններում արձանագրված
կարևորագույն ձեռքբերումներից ենք համարում ԻԻՀ կառավարության
ջանքերի շնորհիվ Իրանում գտնվող հայկական պատմամշակութային
հուշարձանները ՏՈՒՆԵՍՍՕ-ի համաշխարհային մշակութային ժառան-
գության ցանկում գրանցումը: Իսկ անցած տարի՝ 2011 թ-ին, հայ-իրա-
նական մշակութային հարաբերությունները, կարելի է ասել, թևակոխե-
ցին նոր որակական փուլ, ինչի արդյունքում մենք իրականացրինք մի
միջոցառում, որը մշակութային համագործակցության քնազավառում
նոր, բարձր մակարդակի ձևաձևի էր, այն անվանվում էր *հայ-իրանա-
կան քարեկամության օրեր*: Իրանցի մեր գործընկերների հետ անցկաց-
րինք քարեկամության օրեր, որոնք անցած տարի կայացան Մյունխենի
մարզում՝ Մեդլիում, և, օգտվելով այս առիթից, ուզում եմ մեծ բավա-
կանությամբ նշել, որ իրանցի մեր գործընկերները մեծ մշակութային
սյուսպես ասած, դեսանտով էին գտնվում Մեդլիում և ներկայացնում էին
իրանական հնագույն մշակույթի ողջ ներկայանալը: Իհարկն, միջոցառ-
մանը միացան նաև մեր հայկական խմբերը, կատարողական արվեստի,
կերպարվեստի ներկայացուցիչներ, և Մեդլիում բացվեց նաև հայ-իրա-
նական քարեկամության հուշարձանը: Մենք պայմանավորվածություն
ունենք իրանցի մեր գործընկերների հետ, որ նշված հայ-իրանական

քարեկամության օրերի ձևաչափը շարունակվելու է նաև Իրանում՝ Իրանի տարածքում: Նշեմ, որ այս ձևաչափը լայն արձագանք գտավ նաև ողջ Իրանում և մասնավորապես Սյունյաց աշխարհում: Յուրաքանչյուր տարի թե՛ Հայաստանում, թե՛ Իրանում համագործակցության ձևաչափով կազմակերպվում են մշակութային քազմաթիվ միջոցառումներ՝ հնարավորություն ընձեռելով հայ և իրանցի արվեստասերներին ծանոթանալու և շփվելու երկու երկրների հնագույն մշակույթի պատաստիկների հետ: Նորանկախ Հայաստանի և Իրանի Իսլամական Հանրապետության միջև մշակութային հարաբերությունների կայուն, դինամիկ զարգացման գործում այսօր մեծ է Հայաստանում Իրանի դեսպանության մշակույթի կենտրոնի դերը: Մեր համագործակցությունը, կարելի է ասել, ամենօրյա է՝ քազմաբույս միջոցառումների ձևով, ինչ-որ տեխնիկական խնդիրներ համաձայնեցնելու առումով, և նա, օգտվելով առիթից, ցանկանում եմ շնորհակալություն հայտնել պրն դեսպանին և մշակույթի կենտրոնին, որ այսքան օպերատիվ ձևով մենք աշխատում ենք միմյանց հետ, և, կարծում եմ նաև, որ այս համագործակցության շնորհիվ է, որ այսօր ողջ դիվանագիտական հարաբերությունների այս համառոտքստում մշակութային հարաբերությունները ծանրակշիռ դերակատարում ունեն:

Հարգելի ներկաներ, ես չեմ ուզում երկար ներկայացնել այն խնդիրները, որ այսօր կան հայ-իրանական մշակութային հարաբերություններում. դրանք միայն գործնական խնդիրներ են, նաև հաճելի խնդիրներ, որ այսօր շատ հեշտությամբ կարողանում ենք մենք և մեր իրանցի գործընկերները լուծել մշակույթի ոլորտում: Քարձր գնահատելով հայ-իրանական մշակութային համագործակցության ներկա մակարդակը՝ ուզում եմ վստահություն հայտնել, որ հետագա տարիներին նա այն կզարգանա և կամրապնդվի՝ ի շահ մեր երկու ժողովուրդների քարեկամության և ի քարոթություն ՀՀ-ի և ԻԻՀ-ի: Թո՛ւյլ տվեք նա մեկ անգամ ողջունել զիտածողովի մասնակիցներին և մաղթել քեզմեավոր աշխատանք:

Շնորհակալություն

ՎԱՃԱՆ ԲԱՅՐՈՒՐԴՅԱՆ

Պարմենյան գիտությունների չոկոլոլ պոլիտեխնիկ
Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում Հայաստանի
Հանրապետության առաջին արտակարգ և լիազոր դեսպան
ՀՀ ԳԱՄ արևելագիտության ինստիտուտի Իրանի բաժնի վարիչ

ՀԱՅ-ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1991-1998 ԹԹ. ՀԱՅԱՑՔ ԵՐԿՈՒ ՏՄԱՆԱՄՅԱԿ ՀՆՈՒՎԼՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հայ-իրանական հարաբերություններն ունեն դարերի պատմություն: Պատմականորեն ոչ մի նրկիր և ոչ մի ժողովուրդ աշխարհագրական, հոգևոր-մշակութային և այլ առումներով այնքան մոտ չի եղել հայ ժողովրդին, որքան Իրանն ու իրանական ժողովուրդը:

Նորագույն ժամանակներում իրենց վրայից քոթափելով անցյալի քնոց և դիմանալով պատմության բազում փորձություններին՝ հայ և իրանական ժողովուրդներն արձանագրեցին բարեկամության ու փոխադարձ վստահության նոր էջեր: Իրանն առաջին պետություններից մեկն էր, որ պաշտոնապես ճանաչել էր Հայաստանի առաջին Հանրապետության անկախությունը և դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել նրա հետ (1919 թ. հուլիսի 7-ին): Հայաստանի մատուկ Հանրապետության համար այդ դժվարին օրերին իրանական կառավարությունը չզլացավ իր բարյացակամ վերաբերմունքը դրսևորել հայ ժողովրդի նկատմամբ՝ տնտեսական և բարոյական աջակցություն ցուցաբերելով հայկական նորաստեղծ պետությանը:

1991 թ. սեպտեմբերի 21-ին Հայաստանի անկախության հռչակումը հայ ժողովրդի դաշուկոր պատմության մեջ կմտնի որպես ամենաշանակալի օրը: Այդ իրադարձությունը մեր նրկրի համար առաջին հերթին կարևորվում է նրանով, որ տասնամյակների ընթացքում առաջին անգամ Հայաստանը ինարավորություն էր առանում վարելու անկախ արտաքին քաղաքականություն՝ նկնելով իր ազգային շահերից: Անկախության ձեռքբերումից հետո հայ ժողովրդի առջև

ծառայած էր մի վսեմ նպատակ՝ սեփական և լիարժեք կյանքի կառուցումը: Ի պատիվ հայ ժողովրդի՝ պետք է ասել, որ նա չհապաղեց օգտվելու այդ քարեպատեհ հնարավորությունից: Այդ մեծ առաքելության իրականացման գործում իր խոշոր դերակատարությունն ուներ հայ դիվանագիտությունը, որին վիճակված էր քար առ քար շարելու հայոց դիվանագիտության շենքը:

Երկու տասնամյակ առաջ հայոց անկախ պետականության վերականգնումն ուղեկցվում էր դիվանագիտության մեջ իրատեսական դիրքորոշման գերակայությամբ, որի նպատակն էր հավասարակշռված մոտեցումներ մշակել ինչպես հարևան պետությունների, այնպես էլ համաշխարհային քաղաքականության ուժային կենտրոնների նկատմամբ:

Անկախության ձեռք բերումից հետո Հայաստանի արտաքին քաղաքականությունը հիմնված էր երկու կարևոր դրույթի վրա: Առաջինն այն էր, որ առանց քացառելու այլ գործոններ, ընդունվում էր այն սկզբունքը, որ պետության ու ժողովրդի անվտանգությունը կախված է բոլոր հարևանների հետ հարաբերությունների կայունացումից, առկա հակամարտությունների խաղաղ քանակցությունների միջոցով լուծումից և տարածաշրջանային տնտեսական համագործակցության զարգացումից, որոնք մեզ պետք է առաջնորդեն տարածաշրջանում հավաքական անվտանգության համակարգի:

Երկրորդն այն է, որ ճանաչելով հանդերձ հետզհետև փոքրացող աշխարհում միմյանցից կախված պետությունների իրական շահերը մեր տարածաշրջանում՝ Հայաստանը համաշխարհային մրցակցության մեջ չի կարող մաս կազմել իրար հակադրվող բլոկներից որևէ մեկին, որոնք, տեղական հակամարտություններին պարտադրելով միջազգային քնույթ, քարդացնում են արդեն իսկ բարդ վիճակը¹:

1992 թ. սեպտեմբերի 23-ին ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 47-րդ նստաշրջանում ՀՀ նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը հայտարար-

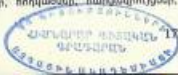
¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարության «Դիվանագիտական քանիք», «Վիճմա», 1993, էջ 6:

րեց. «Ելնելով վերը նշված երկու հիմնադրույթներից՝ Հայաստանը փորձել է պատմության բնոր առիթի վերածել՝ վերագտնելու հազարամյա արմատներն այս տարածաշրջանում վերահաստատելու տարածաշրջանի ժողովուրդների հետ մշակույթների ընդհանրությունը և էթնիկական ու կրոնական տարբերությունները վերածելու հարստության աղբյուրի՝ այնպես, որ այդ տարբերությունները նպաստեն մեր ընդհանուր տան խնդիրների լուծմանը»²:

Հայաստանի Հարապետությունն իր գոյության հենց սկզբից իր արտաքին քաղաքականության ծանրության կենտրոնը քննել էր իր անմիջական հարևանների հետ հարաքերությունների զարգացման վրա: Դա նրա համար ոչ միայն կենսական անհրաժեշտություն էր, այլև քնական պահանջ, պատմաաշխարհագրական պարտադրված իրողություն: Ուստի պատահական չէ, որ ի սկզբանե Հայաստանի և Ռուս պետության արտաքին քաղաքականության մեջ սահմանակից ու դարակոր հարևան երկրի՝ Իրանի հետ լիարժեք դիվանագիտական հարաքերությունների հաստատումը գտնվում էր առաջնահերթությունների ցանկում: «Հայաստանի Հանրապետություն» օրաթերթին տված 1990 թ. հոկտեմբերի 9-ի հարցազրույցում Լ. Տեր-Պետրոսյանը նշել է, որ՝ «Իրանի հետ Հայաստանը 1828 թվականից ի վեր որևէ կոնֆլիկտ չի ունեցել, ուստի այս առումով հոգեբանական տեսակետից որևէ արգելք չկա ոչ հայ ժողովրդի, ոչ էլ Իրանի համար: Կրոնական գործոնն այստեղ, ինչ թվում է, որևէ դեր խաղալ չի կարող, որովհետև թե՛ Հայաստանում, թե՛ Իրանում կան ուժեր, որոնք գիտակցում են, որ պետական շահերը վեր են կրոնականից, և հարաքերությունները կարող են հաստատվել պետական այդ շահերի գիտակցությամբ: Ես որևէ արգելք չեմ տեսնում»³: Իր հերթին Իրանի Իսլամական Հանրապետության արձագանքը այդ հարցում ակնթարթային էր: Իսկապես, Իրանն առաջին պետություններից մեկն էր,

² Նույն տեքստ, էջ 7:

³ Լևոն Տեր-Պետրոսյան, Ընտրանի, նյութեր, հոդվածներ, հարցազրույցներ, Երևան, 2006, էջ 136:

A II 98708

որ պաշտոնապես ճանաչեց հայ ժողովրդի անկախ գոյության իրավունքը և նրա հետ հաստատեց դիվանագիտական հարաբերություններ: 1991 թ. դեկտեմբերի 25-ին Թեհրանը հատուկ ուղերձով հաղորդեց Հայաստանի իշխանություններին, որ ճանաչում է Հայաստանի անկախությունը: 1992 թ. փետրվարի 8-10-ը պաշտոնական այցով Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում էր գտնվում ՀՀ պաշտոնական պատվիրակությունը՝ ՀՀ արտաքին գործերի նախարար Բաֆֆի Հովհաննիսյանի ղեխավորությամբ: Տեղի ունեցած քանակ-ցուցումների ավարտից հետո՝ 1992 թ. փետրվարի 9-ին (իրանական 1370 թ. Բահման ամսի 20-ին), ՀՀ արտգործնախարարը և ԻԻՀ արտաքին գործերի նախարար Ալի Աքբար Վելայաթին Թեհրանի «Էսթեղլա» հյուրանոցի հանդիսությունների սրահում ստորագրեցին հռչակագիր՝ Հայաստանի և Իրանի միջև լիարժեք դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու վերաբերյալ: Հռչակագրում նշվում էր, որ Հայաստանի Հանրապետությունը և Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը, առաջնորդվելով բարիդրացիական հարաբերությունների, տարածքային ամբողջականության նկատմամբ հարգանքի և միմյանց գործերին չմիջամտելու սկզբունքներով.

- Նկատի ունենալով եկուստեք ձգտումը ընդլայնելու և զարգացնելու պատմական կապերը,
- Ընդունելով, որ երկու հարևան երկրների երկկողմանի փոխշահավետ հարաբերությունները քարենպաստ պայմաններ կստեղծեն տարածաշրջանում կայունության, խաղաղության և անվտանգության հաստատման համար.

Երկու երկրների միջև քաղաքական, առևտրատնտեսական, գիտատեխնիկական և մշակութային կապերի ամրապնդման, երկու հարևան ժողովուրդների քարեկամական հարաբերությունների զարգացման և ամրապնդման համար հնարավորություններ ստեղծելու նպատակով համաձայնության եկան հաստատել դիվանագիտական հարաբերություններ՝ Հայաստանի Հանրապետության և Իրանի Իսլամական Հանրապետության միջև և երևանում ու Թեհրանում

Երկու նրկրների միջև հաղորդակցության գործը դյուրացնելու նպատակով միջոցներ կձեռնարկեն Հայաստանի Հանրապետության և Իրանի Իսլամական Հանրապետության միջև Մեղրու շրջանում սահմանային կետ բացելու ուղղությամբ՝ նկատի ունենալով, որ այն վերածվի միջազգային անցումային կետի: Կողմերը համաձայնության էին գալիս Մեղրիի սահմանագծում մաքսատներ հիմնելու վերաբերյալ և հայտնում իրենց պատրաստակամությունը մաքսային ծառայությունների ասպարեզում համագործակցելու համար:

Պայմանավորվածություն էր ձեռք բերվում հատուկ ուշադրություն դարձնելու տնտեսական երկկողմանի համագործակցության զարգացման հարցերին: Ընդ որում, հատուկ նշվում էր, որ այդ նպատակին հասնելու համար կձեռնարկվեն միջոցներ իրավական և պայմանագրային հիմք ստեղծելու ուղղությամբ:

Ելնելով առևտրական հարաբերությունները զարգացնելու անհրաժեշտությունից՝ կողմերը պայմանավորվում էին Երևանում և Թեհրանում հիմնադրել բանկային, ապահովագրական և առևտրական ձեռնարկությունների մասնաճյուղեր: Երկկողմ առևտրական հարաբերությունների զարգացման նպատակով հայտարարում էին Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում և Հայաստանի Հանրապետությունում առևտրաադրյունաբերական ցուցահանդեսներ կազմակերպելու անհրաժեշտության մասին, որոնց անցկացումը մշտապես հովանավորվելու էր նրկու նրկրների կողմից:

Կողմերը հայտարարում էին, որ կձեռնարկվեն համապատասխան միջոցներ Երևանի և Թեհրանի միջև օդային կապ ստեղծելու համար: Հայկական կողմը հայտարարում էր իր համաձայնությունը ապահովելու Հայաստանի տարածքով Իրանի Իսլամական Հանրապետության քնոնատար մեքենաների տրանզիտային անցումը դեպի Սև ծով և հակառակ ուղղությամբ, ինչպես նաև իր տարածքով Իրանի Իսլամական Հանրապետության զազամուղի տրանցիկ անցումը դեպի մյուս երկրներ:

Պայմանավորվածություն էր ձեռք բերվում համագործակցելու նախարարյունաբերության և նախաքիմիայի քնազավառներում: Հայկական կողմն առաջարկում էր Հայաստանի Հանրապետությունում կամ Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում նախաշակման համատեղ ձեռնարկություն հիմնել: Իրանական կողմը խոստանում էր դրական մոտեցմամբ քննարկել այդ հարցը:

Այնուհետև հայկական կողմը դիմում էր ներկայացնում, որպեսզի Թուրքմենստանի Հանրապետության էլեկտրոններգիան Իրանի Իսլամական Հանրապետության տարածքով մատակարարվի Հայաստանի Հանրապետություն: Իրանական կողմը դրական գնահատականի էր արժանացնում այդ առաջարկը ևս:

Հոչակագրի 15-րդ հոդվածում հայկական կողմը հայտնում էր իր պատրաստակամությունը՝ համագործակցելու Իրանի Իսլամական Հանրապետության հետ Մեղրիի մոտ՝ Արաքս գետի վրա համատեղ հիդրոէլեկտրոկայան կառուցելու գործում:

Հոչակագրում խոշոր տեղ էր հատկացվում թեթև և ծանր արդյունաբերության, լեռնարդյունաբերության, մետաղամշակման, հանքերի հետախուզման ու արդյունահանման քնազավառում համագործակցության, ինչպես նաև երկկողմանի հաղորդակցության կապի զարգացման ուղղությամբ: Կողմերը հայտնում էին նաև իրենց ցանկության մասին գյուղատնտեսության, անասնաբուժության, սննդակության մթերքի արտադրության և ոռոգման համակարգի քնազավառներում համագործակցության հիմքը դնելու և զարգացնելու վերաբերյալ:

Հոչակագրում մեծ տեղ էր հատկացվում մշակութային ու կրթական քնազավառներում երկու երկրների համագործակցության խնդրին: Մասնավորապես կողմերը պարտավորվում էին մշակութային կապերը զարգացնելու նպատակով փոխանակել մշակույթի, արվեստի, կինոյի քնազավառներին վերաբերող հանձնախմբեր, կազմակերպելու լուսանկարների ու գրքերի ցուցահանդեսներ, ֆիլմերի փառաստներ և այլն: Հաշվի առնելով երկու երկրների մշակութային դարավոր անցյալը՝ պայմանավորվածություն էր ձեռք բերվում հեազիտության,

պատմական հուշարձանների, ձեռագիր մատյանների պահպանման ու վերականգնման քննազավատներում հաստատելու սերտ համագործակցություն: Դա հավասարապես վերաբերում էր նաև ռադիոյի, հեռուստատեսության, լրատվական կազմակերպությունների, ինչպես նաև լրատվության փոխանակման քննազավատներին:

Հայաստանի Հանրապետությունը և ԻԻՀ-ը պատրաստակամություն էին հայտնում ձեռնարկելու միջոցներ Իրանի Իսլամական Հանրապետության քարձրագույն ուսումնական հաստատություններում հայերեն լեզվի և Հայաստանի Հանրապետության քարձրագույն ուսումնական հաստատություններում պարսկերեն լեզվի դասընթացներ կազմակերպելու ուղղությամբ: Գիտական և բուհական կապերը զարգացնելու նպատակով առաջարկվում էր երկու երկրների միջև փոխանակել դասախոսներ, ուսանողներ և զբաղակազմներ:

Հռչակագրում որոշակի տեղ էր հատկացվում նաև սպորտային համագործակցության և զբոսաշրջության հարցերին:

1992 թ. փետրվարի 28-ին իր առաջին պաշտոնական այցով Երևան ժամանեց ԻԻՀ արտաքին գործերի նախարար ղոկտոր Ալի Աքբար Ակալաթին: Այցի հիմնական նպատակը փոխադարձ ծանոթությունն էր, միջազգային և տարածաշրջանային քաղաքական հարցերի վերաբերյալ կողմերի տեսակետների շարադրումը և հետագա մտադրությունների վերաբերյալ երկկողմանի ծրագրերի մշակումը: Ծանոթանալով Ադրբեջանի և Թուրքիայի կողմից շրջափակման ենթարկված Հայաստանի ծանր վիճակի հետ՝ ԻԻՀ արտգործնախարարը շնչոտեց, որ այսուհետև Իրանը Հայաստանի համար կլինի աշխարհի հետ հաղորդակցվելու ամենակարճ միջոցը, և վերջինիս այդն չն սպառնա ցամաքային շրջափակումները: Միաժամանակ նա կարևորեց Իրանի համար Հայաստանի՝ որպես իր անմիջական և հուսալի հարևաններից մեկի հետ համակողմանի հարաբերություններ հաստատելու անհրաժեշտությունը:

Բարեկամ երկրի քարձրաստիճան դիվանագիտական և քաղաքական գործչի այդ այցը խանդավառությամբ ընդունվեց հայ ժողովրդի

կողմից: Այն նոր քափ հաղորդեց հայ-իրանական հարաբերություններին: Դուկտոր Վելայաթին Հայաստանում արժանացավ քարձր պատիվների, որի մասին նա ծավալուն տեղեկատվություն հրապարակեց իրանական մամուլում:

Ի դեպ, Այի Աքբար Վելայաթիի այցի կարևորագույն նպատակներից մեկն էր նաև ԻԻՀ միջնորդական առաքելության շրջանակներում դարաքաղյան կոնֆլիկտի խաղաղ կարգավորման հնարավորություններն ուսումնասիրելու և քաղաքական նախաձեռնությունների շուրջ փոխըմբռնման եզրերի որոնումը:

Երկու երկրների հարաբերությունների զարգացման գործում շրջադարձային նշանակություն ունեցավ 1992 թ. մայիսի 6-8-ը, այն է՝ ՀՀ առաջին նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի և նրան ուղեկցող պատվիրակության այցն Իրանի Իսլամական Հանրապետություն: Այդ այցը կատարվել էր ԻԻՀ նախագահ, հոջաթ-օլ-էսլամ Աքբար Հաշեմի Ռաֆիկասանիի հրավերով: Թեհրանի «Մեհրաբադ» օդանավակայանում Հայաստանի նախագահին դիմավորեցին ԻԻՀ նախագահը, արտաքին գործերի նախարարը և այլ քարձրաստիճան պաշտոնյաներ:

Դիմավորման արարողությունից հետո Իրանի և Հայաստանի դրոշմների ներքո հնչեցին երկու երկրների պետական հիմները, որից հետո նախագահներն ընդունեցին պատվո տողանցը: Օդանավակայանի ընդունելության հատուկ սրահում ողջունելով ՀՀ նախագահին և նրան ուղեկցող պատվիրակության անդամներին՝ նախագահ Հաշեմի Ռաֆիկասանին նշեց. «Որոշ երկրներ աշխատում են շահարկել Լեոնային Ղարաբաղի հարցը՝ տարածաշրջանում իրենց ազդեցությունն ամրապնդելու նպատակով. ուստի դա չեզոքացնելու համար հարկ է կառուցողական համագործակցություն ունենալ միմյանց հետ»: Այնուհետև նա ավելացրեց. «Այնկազմում է, որ սույն այցելությունն իր նպատարը կրերի դարաքաղյան հիմնահարցի խաղաղ կարգավորման համար»:

ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը, շնորհակալություն հայտ-

¹ «Ալիք» օրաթերթ, Թեհրան, 1992 թ., 7 մայիսի:

նելով ջերմ ընդունելության համար, քարձր գնահատեց Իրանի միջնորդական առաքելությունը դարաքաղյան հիմնահարցի խաղաղ կարգավորման գործում: Եւ ելեց, որ «Իրանի և Հայաստանի միջև հարաբերություններն ամուր հիմքեր ունեն և քննալ սպացուցման կարիք չունեն. դա է վկայում մեր հազարամյա պատմությունը և այսօր Հայաստանը՝ որպես անկախ հանրապետություն, իր պարտքն է համարում համագործակցելու Իրանի Իսլամական Հանրապետության հետ»⁶:

Իրանահայությունը, որը սրտատրոփ սպասում էր Հայաստանի նախագահի այցին, մեծ խանդավառությամբ ու շուքով ընդունեց անկախ հայրենիքի առաջին նախագահին: Վերջինս այցի հենց առաջին օրն իրեն ուղեկցող պատմիրակության հետ այցելեց Թեհրանի Ս. Սարգիս եկեղեցի, որի շուրջ հավաքված քաղմահազար իրանցիներ խոսեցին շարքերով ու խանդավառ քացականչություններով դիմավորեցին ՀՀ նախագահին:

Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու զանգերի դողանջների ներքո Հայաստանի քաղձրաստիճան այրնը մուտք գործեցին եկեղեցի, որտեղ ՀՀ նախագահն ավանդական աղ ու հացով հաղորդվելուց հետո մասնակցեց կրոնական արարողությանը, որից հետո Իրանա-Հնդկաստանի հայոց թեմի առաջնորդ Կորյուն արքեպիսկոպոս Պապյանը իրանահայության անունից ողջույնի խոսք ասաց անկախ Հայաստանի նախագահին: Պատասխան խոսքով հանդես եկավ Լ. Տեր-Պետրոսյանը. «Այս հոյակերտ տաճարի սուրբ կամարների հովանու տակ եւ ձեզ եմ ուզում փոխանցել ազատ, անկախ Հայաստանի հայրենական ողջույնը: Իրականացավ հայ ժողովրդի, նրա բոլոր քեկորների՝ հայրենիքի և սփյուռքի դարավոր երազանքը: Հայաստանը թորափեց կոմունիզմի ստրկատիրական լուծը և նրկարատն պայքարի գնով ձեռք բերեց իր ազատությունն ու անկախությունը:

Այսօր այս հուզիչ մթնոլորտում կարելի է ասել միացան հայ ժողովրդի երկու քեկորները՝ հայրենիքը և իրանահայությունը՝ շնորհիվ Իրանի Իսլամական Հանրապետության նախագահի պաշտոնական

⁶ Լույս տեղում:

հրավերի: Պարոն Ռաֆաանցանիի խնամատարությամբ Հայաստանի Հանրապետության նախագահը գտնվում է Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում պաշտոնական հրավերով, և ես հուսով եմ, կարելի է ասել՝ համոզված, որ այս այցելությունը շրջադարձային կլինի հայ և իրանցի ժողովուրդների, Հայաստանի Հանրապետության և Իրանի Իսլամական Հանրապետության միջև համագործակցության զարգացման գործում:

Այսօր ես ուրախությամբ պետք է նշեմ, որ Հայաստանի և Իրանի հարաբերությունները զարգանում են համակողմանիորեն, բոլոր մակարդակներով՝ և քաղաքական և տնտեսական, և կարևորն այն է, որ այդ հարաբերություններն արդեն անցել են բանակցությունների մակարդակը և տալիս են գործնական արդյունք»⁹:

Ս. Սարգիս նկեղեցում ընդունելության արարողությունից հետո ՀՀ նախագահն իր շքախմբով առաջնորդվեց դեպի նկեղեցու ընդարձակ բակում գտնվող Մեծ Եղեռնի քյուրսավոր նահատակների հուշարձանը և ծաղկնապսակ դրեց՝ ի հարգանս նահատակների¹⁰:

Նույն օրը Լ. Տեր-Պետրոսյանն իրեն ուղեկցող պատվիրակության հետ այցելեց Թեհրանի «Արարատ» մարզավան, որտեղ իրանահայ հայրենակիցներին ուղղված իր ողջույնի խոսքում նշեց. «Իրանահայությունն այսօր հուզիչ, խորին ցնծության մեջ է, որովհետև առաջին անգամ հյուրընկալում է իր դրախտատվայր հայրենիքի՝ ազատ, անկախ Հայաստանի նախագահին: Այս հյուրընկալության ընթացքում ամբողջ Թեհրանում փողփողում է հայոց եռագույնը...

Մեզ համար չափազանց կարևոր է Հայաստանի և Իրանի միջև հարաբերությունների զարգացումը, և պատահական չէ, որ Հայաստանի նախագահի՝ փաստորեն երկրորդ պաշտոնական այցը արտասահման տեղի է ունենում մեր բարեկամ Իրանի Իսլամական Հանրապետություն:

⁹ «Այլը» օրաթերթ, Թեհրան, 1992 թ., 7 մայիս:

¹⁰ Տե՛ս Անն Անարոճյան, Փորձելու կնանքիս օրերը (նաստրվական և քաղաքական յուշեր), գիրք Բ, Թեհրան, 2010, էջ 916-917:

Հայ ժողովուրդն անկախությունը ստացավ ոչ թե որպես նվեր, ոչ թե որպես երկնային շնորհ, այլ ձեռք բերեց իր համառ պայքարի, իր զրկանքների, նաև, որքան էլ ցավալի է դա նշել, մեր անդառնալի կորուստների գնով: Այսօր էլ մեր քաջորդիները, զենքը ձեռքին, պայքարում են Ղարաբաղում՝ իրենց պատվի և արժանապատվության, իրենց սուրբ հողի համար...

Հայաստանի և Իրանի, հայ և իրանցի ժողովուրդների քարեկամությունը գնում է դարերի, հարյուրամյակների խորքը, և մեր ամբողջ պատմությունը միայն ու միայն մեր քարեկամության և համագործակցության վկայությունն է եղել: Օրինելալ լինի այն երկիրը, որտեղ հայությունը չորս հարյուր տարվա գոյությունից հետո կարող է չտարբերվել իր հայրենիքի ժողովրդից ոչ իր ժպիտով, ոչ իր հուզմունքով, ոչ իր մտածողությամբ և ոչ իր լեզվով:

Հայ և իրանական քարեկամությունը, որը երբեք չի դադարել, այսօր պատեհություն է ստացել ձևակերպվելու պետական մակարդակով, միջպետական, երկկողմանի հարաբերությունների մակարդակով: Եվ ես այստեղ էլ ուրախությամբ պետք է նշեմ, որ Հայաստանի և Իրանի հանրապետությունների հարաբերությունները զարգանում են չափազանց քնական կերպով, մեզ համար ցանկալի ընթացքով, և այսօր արդեն մենք կարող ենք վկայել այդ հարաբերությունների զործնական արդյունքների մասին...

Այս ջերմ ընդունելությունը ես համարում եմ վկայություն Իրանի իշխանությունների այն ուշադրության, որ տածում են հայ-իրանական քարեկամության և համագործակցության նկատմամբ և նաև այն զնահատականի արտահայտությունը, որ Իրանի իշխանությունները տածում են Իրանի հայ համայնքի վաստակի նկատմամբ՝ այս երկրի քարզավաճման և ծաղկման գործում:

Իրանահայությունը 400 տարի հոգով, սրտով կապված լինելով իր նախնիների հայրենիքի հետ, միաժամանակ եղել է Իրանի լիարժեք քաղաքացին, հավատարիմ քաղաքացին, որն իր քոլոր կարողություններն ի սպաս է դրել Իրանի ծաղկմանն ու քարզավաճմանը:

ել են վստահ եմ ու համոզված, որ հայ-իրանական միջպետական հարաբերությունների ամրապնդումը կեպաստի իրանահայության ջանքերի քազմապատկմանը և միաժամանակ նաև հայ-իրանական հարաբերություններում իրանահայության դերի ամրագրմանը:

Կեցցն ազատ, անկախ Հայաստանը:

Կեցցն հայ և իրանցի ժողովուրդների, Հայաստանի Հանրապետության և Իրանի Իսլամական Հանրապետության քարեկամությունը¹¹:

Հարկ է նշել, որ ՀՀ կառավարության կողմից որոշված էր մինչև Հայաստանի նախագահի այցը Իրան ավարտել Արաքս գետի վրա՝ Մեղրի քաղաքի Ագարակ ավանի դիմաց ժամանակավոր զինվորական նավակամուրջի (պոնտոնային կամուրջի) տեղադրումը: 1992 թ. մայիսի 5-ին այն արդեն տեղադրված էր¹², իսկ նրա պաշտոնական քացումը տեղի ունեցավ մայիսի 6-ին:

Այդ ժամանակավոր կամուրջը դարձավ մի տեսակ արյունատար անոթ, որը կոչված էր սնելու շրջափակման ու պատերազմական վիճակի մեջ գտնվող և դժվարին դրության մեջ հայտնված Հայաստանի Հանրապետությանը: Իզուր չէ, որ հայ ժողովուրդը այդ կամուրջն անվանեց «հույսի կամուրջ», «փրկության ուղի»: Այդ ժամանակավոր կամուրջի օգնությամբ մեր մանուկ հանրապետությունը հնարավորություն ստացավ երկրի հարավային կողմից ճեղքելու շրջափակման օղակը և դուրս գալու լայն աշխարհ: Այդ առթիվ ՀՀ առաջին նախագահն իրավացիորեն նշել է, որ «Հայաստանի ամենախիստ շրջափակման տարիներին Մեղրու ճանապարհը եղել է մեր գոյատևման ամենակարևոր պայմաններից մեկը»¹³:

1992 թ. մայիսի 6-ին տեղի ունեցավ քանակությունների առաջին փուլը Իրանի Իսլամական Հանրապետության և Հայաստանի Հանրապետության նախագահների միջև: Բանակցությունների ընթաց-

¹¹ «Ալիք» օրաթերթ, Թեհրան, 1992 թ., 7 մայիսի:

¹² «Ալիք» օրաթերթ, Թեհրան, 1992 թ., 6 մայիսի:

¹³ Լևոն Տեր-Պետրոսյան, ՇՊՏրամի, էջ 658:

քում երկու նախագահները փոխըմբռնման մրտադրուտով կատարեցին մտքերի փոխանակություն քաղաքական, տնտեսական, մշակութային, ինչպես նաև տարածաշրջանային ու միջազգային հարցերի շուրջ և փոխադարձ բարեկամության սկզբունքի հիման վրա գծեցին երկու երկրների նրկաբառև համագործակցության շրջանակները:

Հատուկ քննարկման առարկա դարձավ նաև Լեոնային Ղարաբաղի հարցը: Մտահոգություն հայտնելով այդ հարցի կապակցությամբ՝ ԻԻՀ նախագահը նշեց, որ Իրանի նպատակն է հայ և ադրբեջանցի ժողովուրդներին փրկել պատերազմի աղետից և տարածաշրջանում հաստատել խաղաղություն: Նա ավելացրեց, որ ինչքան ավելի երկարի քախումների շրթան, այնքան ավելի մեծ վնասներ կկրեն այդ ժողովուրդները, և ավելի խոր թշնամանք կառաջանա նրանց միջև, որոնք այդ քախումների իրական զոհերն են: Բացի այդ, էլ ավելի կքարդանա հարցի լուծումը և կխոչընդոտվի երկու երկրների անկախացման ու վերաշինության գործընթացը:

Նախագահ Ռաֆսանջանին նաև շնչտեց, որ խաղաղության ու կայունության հաստատումն օգտակար է և տարածաշրջանի, և Իրանի հարևան երկրների համար և հույս հայտնեց, որ Թեհրանում տեղի ունեցող բանակցությունները տարածաշրջանում քախումների ավարտման շրջադարձային կետ կհանդիսանան»:

Լ. Տեր-Պետրոսյանը նշեց, որ Հայաստանի ժողովուրդը մեծ ակնկալիքներ ունի Իրան կատարած իր այցելությունից և հույս հայտնեց, որ այցը շրջադարձային կդառնա երկու երկրների հարաբերությունների ընդլայնման գործում: Անդրադառնալով դարաբառյան հարցին՝ ՀՀ նախագահը նշեց. «Ղարաբաղում խաղաղության հաստատման ուղղությամբ ձեռնարկված նախաձեռնություններում մենք վստահել ենք Իրանին, քանի որ Ձեր երկիրն իրապես անկողմնակալ դիրք ունի այդ հարցում և Ձեր նպատակը միմիայն մարդասիրական նկատառումներն են և այդ հարցը կարգավորելու համար մի արդար լուծում գտնելը: Հայաստանի ժողովուրդը շնորհակալություն է հայտնում այդ նախաձեռնությունների համար»:

Հարկ է նշել, որ ՀՀ նախագահի այցից մի քանի օր առաջ Թեհրան էր ժամանել հայկական մեկ այլ պատվիրակություն, որը լուրջ քանակություններ էր ունեցել իր իրանցի գործընկերների հետ, որի արդյունքում ձեռք էին բերվել բազմաթիվ փոխշահավետ պայմանավորվածություններ տնտեսական, մշակութային, գիտական և այլ բնագավառներում համակողմանի համագործակցության շուրջ: Ուրպես այդ քանակությունների արդյունք՝ նախքան երկու երկրների նախագահների կողմից համատեղ հայտարարության ստորագրումը երկու կողմերի համապատասխան նախարարների միջև ստորագրվեցին չորս համաձայնագրեր՝ էներգետիկայի, կապի, հաղորդակցության, տնտեսական և քաղաքական փոխադարձ հարաբերությունների ընդլայնման վերաբերյալ:

1992 թ. մայիսի 7-ին՝ հինգշաբթի օրը, Թեհրանում ՀՀ նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը և ԻԻՀ նախագահ հոջաթ-օլ-Նալամ Աբբասը Հաշեմի Ռաֆսանջանին ստորագրեցին քանակությունների կցրափակիչ փաստաթուղթը՝ համատեղ հայտարարություն «Համագործակցության, քարեկամության և բարիդրացիության մասին»: Այն գործակցության, քարեկամության և բարիդրացիության մասին: Այն դարձավ երկու երկրների միջպետական հարաբերությունների հիմքում ընկած կարևորագույն փաստաթուղթը: Դրանով երկկողմ հարաբերությունները դրվում էին պետական բարձր մակարդակի վրա:

Փաստաթղթում նշվում էր, որ Հայաստանի Հանրապետությունը և Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը՝ որպես իրավահավասար երկու քարեկամ և դրացի պետություններ, կզարգացնեն երկկողմանի հարաբերությունները: Երկու պետությունները, նշնելով միմյանց ինքնիշխանության, տարածքային ամբողջականության, ներքին գործերին չմիջամտելու, ուժային սպառնալիքից ձեռնպահ մնալու, տարաձայնությունները խաղաղ ճանապարհով լուծելու, փոխադարձ շահերի, միջազգային պարտավորությունների նկատմամբ հարգանքի սկզբունքներից, ձեռնամուխ կլինեն իրենց հարաբերությունների զարգացմանը:

Կողմերը հավաստիացնում էին միմյանց, որ բարիդրացիության, համագործակցության և փոխադարձ վստահության ամրապնդման

համար կգործադրեն քոյր ջանքերը: Համատեղ հայտարարության մեջ հատուկ շեշտվում էր, որ երկու պետությունները միմյանց ընդհանուր սահմանները դիտում են որպես խաղաղության սահմաններ և կաշխատեն, որպեսզի տարածաշրջանի տարբեր ազգերի հարաբերություններում մշտապես տիրի խաղաղություն, կայունություն և քանկամություն:

Հայտնելով իրենց հավատարմությունը ՄԱԿ-ի կանոնադրության սկզբունքներին՝ կողմնը անթույլատրելի էին համարում սեփական տարածքը օգտագործել միմյանց նկատմամբ բռնության գործադրման համար:

Անդրադառնալով երկու երկրների փոխադարձ կապերի կարևորությանը և հատկապես հաշվի առնելով պատմական, մշակութային և էթնիկական ընդհանրությունները՝ կողմերը նշում էին երկու երկրների քարճրաստիճան ղեկավարների մշտական և պարբերական փոխայցելությունների և հանդիպումների անհրաժեշտության մասին: Հաշվի առնելով յուրաքանչյուր երկրում գոյություն ունեցող հնարավորությունները՝ երկկողմանի հարաբերություններն էլ ավելի զարգացնելու նպատակով կողմնը համաձայնվում էին պատրաստել և կնքել համագործակցության երկարաժամկետ համաձայնագրեր և առավելագույնս օգտագործել միմյանց հնարավորություններն ու ներուժը:

Կողմերն անդրադառնում էին նաև տարածաշրջանում խաղաղություն, կայունություն և անվտանգություն հաստատելու անհրաժեշտությանը և համաձայնվում էին, որ երկու երկրների քարճրաստիճան ղեկավարները շարունակաբար և կանոնավոր կերպով կխորհրդակցեն այդ հարցերի շուրջը կայուն ու թշնամանքից զերծ շրջան ստեղծելու նպատակով կգործադրեն իրենց քոյր ջանքերը, որպեսզի տարածաշրջանի ժողովուրդների տնտեսական զարգացման համար պայմաններ ստեղծվեն:

Կողմնը պայմանավորվում էին իրենց երկրների հնարավորության սահմաններում տարերային աղետների դեպքում միմյանց ցույց տալ համակողմանի օգնություն, ինչպես նաև ջանք գործադրել՝

ստեղծելու համատեղ կառուցվածքներ տարերային աղետների կանխարգելման և դրանց հետևանքների վերացման համար: Համատեղ հայտարարության այս հոդվածը չափազանց կարևոր էր և Իրանի, և Հայաստանի համար, քանի որ նրկու երկրներն էլ այքի էին ընկնում իրենց երկրաշարժաստեպությանը: Կողմերն առևտրատնտեսական հարաբերությունները զարգացնելու նպատակով համաձայնվում էին հնարավորին չափ կարճ ժամկետներում ստեղծել տնտեսական և գիտատեխնիկական համատեղ հանձնախումբ, որպեսզի համագործակցության ընթացքը քննարկելու նպատակով ամեն տարի երևանում և Թեհրանում անցկացվեն խորհրդակցություններ:

Կողմերն անդրադարձան Իրանի Իսլամական Հանրապետության և Հայաստանի Հանրապետության միջև նավթի, գազի, տնտեսության և առևտրի, քանկային համակարգի և արդյունաբերության, ինչպես նաև նրկու երկրների շահերն արտահայտող այլ քնագավառների վերաբերյալ կնքված համաձայնագրերի իրականացման և ընդլայնման անհրաժեշտությանը և կարևորությանը:

Կողմերը հավաստեցին, որ միջոցներ կձևոնարկեն գիտության, կրոնի, արվեստի, զրականության, կրթության, բժշկության, առողջապահության, լրատվության, ռադիոյի և հեռուստատեսության, կինոյի, զբոսաշրջության և սպորտային քնագավառներում կապեր ստեղծելու ուղղությամբ: Կողմերը համաձայնության եկան հանցագործությունների, ահաբեկության, թմրադեղերի, մաքսանենգության, օդանավերի առևանգման, մշակութային արժեք ներկայացնող իրերի ապօրինի դուրսբերման հարցներում համագործակցելու և փորձի փոխանակման մասին:

Երկու հարևան երկրները պայմանավորվում էին բոլոր ջանքերը գործադրել համագործակցելու կենսոլորտի պահպանման քնագավառում, զարգացնել երկու երկրների միջխորհրդարանային կապվածություն, գարգացնել երկու երկրների միջխորհրդարանային կապվածություն, դիվանագիտական, առևտրական, հյուպատոսական և այլ պաշտոնական ներկայացուցիչների գործունեության համար ստեղծել անհրաժեշտ պայմաններ, զբոսաշրջային, տնտեսական, առևտրա-

կան, սպորտային, մշակութային և գիտական խմբերի համար վիզաների ձևակերպման խնդրի մեջ պարզություն մտցնել, քազմակողմանի համագործակցության համար ստեղծել իրավական, ֆինանսական և առևտրական նպաստավոր պայմաններ և կազմակերպել երկու երկրների միջև գիտատեխնիկական լրատվության փոխանակում:

Հաշվի առնելով փոխհարաբերությունների զարգացման գործում կապի դերը՝ կողմերը համաձայնության նկատմամբ գործադրելու քոլոր ջանքերը՝ զարգացնելու և հաստատելու երկու երկրների հաղորդակցության համակարգը՝ տրանսպորտի, հեռախոսակապի, ցամաքային և օդային հաղորդակցությունների տարրեր քննազավտաներում:

Կողմերն անդրադարձան նաև Իրան-Հայաստան-սնժովյան նավահանգիստներ տարանցիկ ճանապարհի արագ շահագործման հարցին:

Համատեղ հայտարարության վերջում ցանկություն էր հայտնվում, որ երկու երկրների տնտեսական պաշտոնատարների միջև կնքված քոլոր պայմանագրերն ու համաձայնագրերը շուտափույթ կերպով վավերացվեն և հիշյալ պայմանագրերում ու համաձայնագրերում նշված կետերն իրագործվեն հնարավոր ամենակարճ ժամանակաշրջանում¹⁴:

Այսպիսով՝ հիմք դրվեցին երկու հարևան և ինքնիշխան պետությունների միջև պաշտոնական հարաբերություններին, որոնք քոլոր նախադրյալներն ունեին արագ և վերընթաց գծով զարգանալու համար: Դրա նրաշխիքը նախ և առաջ կայանում էր նրանում, որ հայ-իրանական քարեկամական հարաբերություններն ունեին լավ պատմական հիմք: Այնուհետև այդ պետությունների միջև գոյություն չուներ որևէ տարածքային կամ էթնիկական հիմնախնդիր, վեճ և այլն:

Մայիսի 7-ին ՀՀ նախագահը և Հայաստանի պատվիրակության անդամները՝ ընկերակցությամբ Կոբյուն արքեպիսկոպոս Պասչյանի, իսլամական խորհրդարանի հայ պատգամավորներ Վարդան Վար-

¹⁴ Տե՛ս 37 արտաքին գործերի նախարարության «Դիվանագիտական քանդեր», էջ 22-24.

դանյանի և Արտավազը Բաղումյանի, Թեհրանի թեմական խորհրդի առնենապետ Սերոբ Սուքիասյանի, այցելեցին Իրանի Իսլամական Հանրապետության հիմնադիր և Իսլամական հեղափոխության առաջնորդ հանգուցյալ Իմամ խոմենիի դամբարան, որտեղ նրանց դիմավորեց իմամի որդին՝ հոջաթ-օլ-էսլամ Ահմադ խոմենին:

Այցելության ընթացքում Հայաստանի Հանրապետության նախագահը, ծաղկեպսակ դեելով, իր հարգանքի տուրքը մատուցեց Իրանի Իսլամական Հանրապետության հանգուցյալ հիմնադիրի հիշատակին, որից հետո հատուկ օրյակում հոջաթ-օլ-էսլամ Ահմադ խոմենիի և ՀՀ նախագահի միջև տեղի ունեցավ մտերմիկ զրույց: Այնուհետև Լ. Տեր-Պետրոսյանը ստորագրեց հատուկ հուշատետրում¹²:

Իր այցի վերջում մայիսի 8-ին ՀՀ նախագահը և իրեն ընկերակցող պատվիրակությունը ժամանեցին Սպահան: Սպահանի միջազգային օդանավակայանում նրանց դիմավորեցին Սպահանի նահանգի նախագահապետ Վաղեֆին, զինվորական բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, հայ ազգային մարմինների ներկայացուցիչները և հոգևորական դասը:

ՀՀ նախագահը և իրեն ընկերակցող պատվիրակությունն այցելեց Սպահանի արվարձանում գտնվող Լոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքը, ուր արժանացավ հայության ջերմ ընդունելությանը:

Ս. Ամենափրկչյան վանքում Կորյուն արքեպիսկոպոս Պապյանի գլխավորությամբ տեղի ունեցած կրոնական արարողությունից հետո ՀՀ նախագահն այցելեց վանքի շրջափակում գտնվող Մեծ եղևնի բյուրավոր նահատակների հուշարձան և ծաղկեպսակ դրեց՝ իր հարգանքի տուրքը մատուցելով հայ անմեղ նահատակների հիշատակին:

Լոր Ջուղայում ՀՀ նախագահը ողջույնի խոսքով դիմեց Ս. Ամենափրկիչ վանքի բակում և շրջակա փողոցներում ծփացող բազմահազար հայությանը. «Միրելի հայրենակիցներ, սիրելի եղբայրներ, քույրեր, մայրեր, այսօրվան մենք փաղուց էինք սպասում, այսօրվան դուք սպասել եք 400 տարի, և վերջապես ձեր և մեր նրազանքն իրականություն դարձավ: Այսօր միացել են հայրենիքը և 400-ամյա Լոր Ջուղան:

¹² «Ավրո» օրաթերթ, Թեհեան, 1992 թ., 8 մայիսի:

ես նախ և առաջ ձեզ եմ ուղղում ազատ, անկախ Հայաստանի ողջույնը: Հայաստանի նրեք ու կես միլիոն ժողովուրդն այս օրերին ապրում է նույն այն զգացումներով, ժպտում է նույն այն ժպիտներով, խոսում է այնպես, ինչպես դուք եք խոսում. և այսօր ոչ թե դուք եք գտել ձեր հայրենիքի նախագահին, այլ նախագահը նույնպես վերագտել է իր արմատները, որի 400-ամյա ավանդապահն եք նրել դուք...

Իրանն առաջին պետություններից մեկն է, որ ճանաչեց Հայաստանի անկախությունը և նրա հետ հավասարը հավասարի պես հաստատեց դիվանագիտական հարաբերություններ... Ինչպես պարզվեց իրանական իշխանությունների հետ մեր ունեցած քանակցություններում, Հայաստանի և Իրանի երկկողմ հարաբերությունների զարգացման մեջ որևէ արգելք, որևէ սահմանափակում չի կարող լինել, մեզ համար քաց են Իրանի բոլոր դոնները, Իրանի համար էլ քաց են Հայաստանի բոլոր դոնները... Հանդիպումը Հայաստանի և Իրանի հանրապետությունների նախագահների միջև կարելի է համարել շրջադարձային և նշանակալի»³⁶:

Իր պաշտոնական այցի ավարտից հետո ՀՀ նախագահը վերադարձավ հայրենիք: Հարկ է նշել, որ 1992 թ. հանդիսացավ հայ-իրանական հարաբերությունների վերընթաց զարգացման համար խիստ արգասավոր տարի: Նախ, ի կատարումն կողմերի միջև կեղծված միջպետական համաձայնագրերի, եշված թվականին կյանքի կոչվեցին քաղվաքիվ ձեռնարկումներ, ստորագրվեցին երբ համաձայնագրեր և այլն: Դրանցից հիշատակության արժանի են ՀՀ-ի և ԻԻՀ-ի միջև հյուպատոսական համագործակցության վերաբերյալ համաձայնագիրը, երկու նրկրների արտաքին գործերի նախարարությունների միջև կոնսուլտացիաներ անցկացնելու վերաբերյալ փաստաթուղթը, ՀՀ-ի և ԻԻՀ-ի միջև դիվանագիտական և ծառայողական անձնագիր ունեցող անձանց առանց մուտքի վիզայի ելումուտ ապահովելու համաձայնագիրը, ապրանքափոխանակության և ուղևորությունների ընդարձակման ու ծավալման, առևտրատնտեսական և գիտատեխ-

³⁶ «Ալիքո օրացերք, Թեհրան, 1992 թ., 9 մայիսի:

նիկական համագործակցության, 1992-1994 թվականների համար նախատեսված մշակութային և գիտական համագործակցության, ԻԻՀ-ի նավթի նախարարության և ՀՀ վառելիքաէներգետիկայի նախարարության, ԻԻՀ Կենտրոնական բանկի և ՀՀ Կենտրոնական բանկի միջև համագործակցության հաստատման, տարանցիկ, արտահանվող և ներմուծվող ապրանքների և ուղևորների երթևեկության, մաքսային տարածաշրջանային սեյսմիկ անվտանգության համակարգ ստեղծելու վերաբերյալ և այլ հարցերի առնչվող համաձայնագրերի կնքումը: Այդ նույն օրերին փոխըմբռնման հուշագիր ստորագրվեց Թեհրանի համալսարանի երկրաֆիզիկայի ինստիտուտի և ՀՀ կառավարությանն առընթեր սեյսմիկ պաշտպանության ծառայության միջև¹⁷:

1992 թ. հաճախակի էին նաև իրանական դիվանագետների, պաշտոնատար անձանց, զանազան պատվիրակությունների այցերը Հայաստան: Այսպես, օրինակ՝ նշված թվականի մարտին Հայաստան այցելեց ԻԻՀ արտաքին գործերի փոխնախարար Մահմուդ Վայեզին: Իրանական բարձրաստիճան դիվանագետը երևանում հանդիպումներ ունեցավ և քանակություններ վարեց ՀՀ նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի, արտգործնախարար Րաֆֆի Հովհաննիսյանի և այլ պաշտոնատար անձանց հետ: Բանակցությունների ձևաչափը չափազանց ընդգրկուն էր. այն ներառում էր նաև Լեոնային Ղարաբաղի հիմնահարցը: Երևանում ունեցած իր պաշտոնական հանդիպումների ժամանակ ԻԻՀ արտաքին գործերի փոխնախարարը ժխտեց որոշ քաղաքական ուժերի այն պնդումները, թե իբր Ղարաբաղյան հակաքաղաքական կրոնական քնույթ: Միաժամանակ նա հավաստիացրեց, որ Իրանի Իսլամական Հանրապետության ինչպես քաղաքական ղեկավարությունը, այնպես էլ հեղինակավոր կրոնական շրջանները նույնպես ժխտում և չեն ընդունում Ղարաբաղյան հակաքաղաքական կրոնական քնույթ ունենալու վարկածը: Մարտի 31-ին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում իրանական բարձրաստիճան դիվա-

¹⁷ Մամբաման ան'ն Վ. Բալթուրյան, «Իրանը այսօր», Երևան, 1999:

նազեւտին ընդունեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Տ. Տ. Վազգեն Ա-ը: Զրույցի ընթացքում վննափառ հայրապետը հավատարմացրեց Վայնզիին, որ թե՛ Հայաստանում և թե՛ հայկական սփյուռքում չկա որևէ հայ հոգևորական, որը տուրք տա զարաբաղյան կոնֆլիկտի կրոնական բնույթ ունենալու խիստ վտանգավոր ու անընդունելի տեսակետին:

1992 թ. ապրիլի 22-ին Հայաստան ժամանեց ԻԻՀ պատվիրակությունը՝ իրանական մեջլիսի հայազգի պատգամավոր Վարդան Վարդանյանի գլխավորությամբ: Պատվիրակությունը իր հետ հատուկ ինքնաթիռով երևան էր քերել Իրանի հայ համայնքի կողմից հանգանակված միջոցներով ձեռք բերված և իրանական կառավարության աջակցությամբ ուղարկված 24 տոննա դեղորայք ու սննդամթերք: Երևանում ԻԻՀ պատվիրակությանն ընդունեց ՀՀ Գերագույն խորհրդի նախագահ Բաբկեն Արարքցյանը:

1992 թ. ապրիլի 28-ին Երևանի «Հրազդան» հյուրանոցային համալիրում հանդիսավոր պայմաններում տեղի ունեցավ Իրանի Իսլամական Հանրապետության դեսպանության պաշտոնական բացումը: Հայաստանի Հանրապետության ղեկավարության ողջ կազմը նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի գլխավորությամբ, հայ մտավորականության, գիտնականների, գրողների, արվեստագետների հարյուրավոր ներկայացուցիչներ մասնակցեցին այդ հանդիսավոր և հիշարժան արարողությանը: Եղան բազմաթիվ ելույթներ՝ նվիրված հայ-իրանական դարակնոթ կապերին ու բարեկամությանը:

Հայկական և իրանական կողմերը համաձայնության էին եկել միառժամանակ միջպետական դիվանագիտական հարաբերություններ պահպանելու գործերի հավատարմատարի մակարդակով՝ հետագայում այն դեսպանի մակարդակի քարձրացնելու պայմանով: Հայաստանի Հանրապետությունում ԻԻՀ գործերի հավատարմատարի պաշտոնում նշանակվեց իրանական փորձառու դիվանագետ Բահման Ղաանմին, որին որոշ ժամանակ անց փոխարինեց Ամաղ Սոբհանին¹⁶:

¹⁶ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն» օրաթերթ, 1992 թ., 1 մայիսի:

երևանում իրանական դեսպանատան պաշտոնական քացումից հետո օրակարգի հրատապ հարց դարձավ ԻԻՀ-ում Հայաստանի Հանրապետության դեսպանության քացումը: Որպես ԻԻՀ-ում ՀՀ գործերի հավատարմատար նշանակվեց տողերիս հեղինակը: Այդ նշանակման հարցում ըստ երևոյթին վճռորոշ դերակատարություն էր ունեցել այն հանգամանքը, որ պատմագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր Վահան Բայրուրյանը պրոֆեսիոնալ իրանագետ-արևելագետ էր և տարիներ շարունակ զբաղվել էր Իրանի պատմության հարցերով:

1993 թ. սեպտեմբերի 23-ին իրանական «Արիաթուր» օդային ընկերության չարտերային ինքնաթիռով Վահան Բայրուրյանը ժամանեց Թեհրան: «Մեհրաբար» միջազգային օդանավակայանում նրան դիմավորեցին ԻԻՀ արտաքին գործերի նախարարության քարճրատիճան դիվանագետներ, իրանական խորհրդարանի՝ մեջլիսի պատգամավորներ, Թեհրանի հայոց թեմի թեմական խորհրդի անդամներ, «Ալիք» հայկական լրագրի խմբագրական կազմի, ինչպես նաև Իրանի հայ համայնքի մի խումբ ներկայացուցիչներ:

Օդանավակայանի պատվավոր հյուրերի սրահում նորանշանակ գործերի հավատարմատարի և իրանական կողմի ներկայացուցիչների միջև տեղի ունեցավ արարողակարգային քննարկ գրույց, որի ընթացքում շոշափվեցին նաև երկուստեք հետաքրքրություն ներկայացնող քաղաքական հարցեր:

Թեհրանում անհրաժեշտ էր նախ ձեռնամուխ լինել կազմակերպչական հարցերի լուծմանը: Այդ քննազավառում ամեն ինչ պետք էր սկսել գրոյից: Ամենալուրջ հարցը, անշուշտ, դեսպանատան շենքի հարցն էր: Հարմար տարբերակ էր նախկին ԽՍՀՄ դեսպանության հսկայական տարածքից մի հատված վերցնելը: Դրա հիմնավորումը կարող էր լինել այն, որ Խորհրդային Հայաստանը հանդիսանում էր Խորհրդային Միության կազմի մեջ գտնվող հանրապետություն և որպես այդ պետության իրավահաջորդ, կարող էր ժառանգել ինչ-ինչ գույքեր ու շինություններ: Սակայն Ռուսաստանի Դաշնության կառավարությունը կտրականապես դեմ էր նշված տեսակետին և հետևա-

քար նաև Ռուսաստանի դեսպանության տարածքից նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետության տարածք տրամադրելուն: ՀՀ արտգործնախարար Րաֆֆի Հովհաննիսյանի և ԻԻՀ-ում Ռուսաստանի Դաշնության դեսպան Գուդևի միջև Թեհրանում տեղի ունեցած հանդիպման ժամանակ պաշտոնապես հայտարարվել էր, որ Ռուսաստանը՝ որպես իրավահաջորդ, իր վրա է վերցրել ԽՍՀՄ արտաքին պարտքերը՝ արտերկրում ԽՍՀՄ անշարժ գույքը որպես սեփականություն պահելու պայմանով¹⁹, հետևաբար քացառվում է Հայաստանին տարածք տրամադրելու հարցը:

Թեհրանում գործերի հավատարմատար Վահան Բայրուրյանը դեսպան Գուդևի հետ հանդիպման ժամանակ փորձեց վերադառնալ քարձրացնել այդ հարցը: Պատասխանը նույնն էր: Դեսպանը միայն խոստացավ Հայաստանի նոր կազմակերպվող դեսպանությանը տրամադրել որոշ չափով գույք՝ աթոռներ, սննդամեքենա, գրասենյակային պարագաներ և այլն: Երբ պարզվեց, որ խոսքն արդեն օգտագործված և մաշված գույքի մասին է, Վ. Բայրուրյանը քաղաքավարի ձևով հրաժարվեց այդ նվերից:

Հարկ է նշել, որ Հայաստանի անկախացումից հետո, երբ սկսվեց տարբեր երկրներում դեսպանատներ քացնելու գործընթացը, որոշվեց հայկական գաղթօջախ ունեցող երկրներում դեսպանատների շենքի ձևորոշման և կահավորման ֆինանսական ծախսերը հոգալու համար օգտվել հայկական գաղթօջախների նյութական օժանդակությունից: Այդ նույն ճանապարհն ընտրվեց Իրանում դեսպանատուն քացնելու պարագայում: Թեհրանի հայոց թեմի թեմական խորհուրդը սիրահոժար կերպով որոշեց Վահրամ և Ռոզա Ավագյանների կտակած շենքը հատկացնել Իրանում ՀՀ դեսպանությանը: Թեմական խորհուրդը որոշեց շենքը դեսպանատանը հանձնելուց առաջ վերանորոգել և պատշաճ ձևով կահավորել: Այդ գործում մեծ ու անգնահատելի դերակատարություն ունեցան Թեհրանի հայոց թեմի թեմական

¹⁹ Տե՛ս Գ. Բաղալյան, Հայաստանի դեսպանություններն Իրանում, «Նայիրի» տարեգիրք, Թ հատոր, Թեհրան, 2008, էջ 417:

խորհրդի ատենապետ Սերոժ Սուքիասյանը և ատենադպիր Ժորժիկ Աղազարյանը, որոնք օրն ի օրն, առանց ջանք ու եռանդ խնայելու զբաղվում էին դեսպանատան շենքի վերանորոգման ու կահավորման գործով՝ դա համարելով առաջին հերթին իրենց հայրենասիրական պարտքը:

Որոշ ժամանակ անց դեսպանատան երկհարկանի 400 քառակուսի մետր տարածք ունեցող շենքը, որը գտնվում էր Թեհրանի կենտրոնական մասում, «Փարքն շահր» հանրային զբոսայգու և Ռուսաստանի Դաշնության, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Վատիկանի դեսպանությունների հարևանությամբ, պատրաստ էր քացման արարողությունը կատարելու համար:

ՀՀ դեսպանատան քացումը տեղի ունեցավ 1992 թ. դեկտեմբերի 22-ին: Բացման արարողությանը մասնակցում էին ՀՀ փոխնախագահ Գագիկ Հարությունյանն իրեն ուղեկցող սովաբաթիվ պատվիրակության հետ, ՀՀ արտաքին գործերի փոխնախարար Արման Նավասարդյանը, Իրանի Իսլամական Հանրապետության քարձրաստիճան պաշտոնատարներ, արտգործնախարարության ստորաբաժանումների ղեկավարներ՝ փոխնախար Մահմուդ Վայնզիի գլխավորությամբ, Հայաստանում ԻԻՀ գործերի հավատարմատար Սոքիանին, իրանական խորհրդարանի՝ Մեջլիսի պատգամավորներ, Թեհրանում հավատարմագրված դիվանագիտական ներկայացուցչությունների ղեկավարներ, միջազգային զանազան կազմակերպությունների անդամներ, Իրանի հայ համայնքի աշխարհիկ և հոգևոր պիսկոպոս Մանուկյանը, Սպահանի և Հարավային Իրանի հայոց բնմի առաջնորդ Գերաշնորի Կոբյուն արքեպիսկոպոս Պապյանը, Ատրպատականի թեմի կաթողիկոսական փոխանորդ Նշան վարդապետ Թովուզյանը, հայ կաթողիկե հարանվանության հոգևոր առաջնորդ Գերապայծառ Վարդան արքեպիսկոպոս Թեքեյանը: Ներկա էին նաև իրանահայ համայնքի պատգամավորական ժողովի դիվա-

նի անդամները, Թեմական խորհրդի ողջ կազմը, Իրանի Իսլամական խորհրդարանի իրանահայության պատգամավորներ Վարդան Վարդանյանն ու Արտավազ Բաղդյանը, «Ալիք» օրաթերթի աշխատակիցները, իրանահայ գործարար շրջանների ներկայացուցիչները (Լևոն Անարոնյանը, Սեպուհ, Նժդեհ և Վիգեն Ալանյանները և այլք): Դեսպանության շենքի տարածքի փոքրության պատճառով այնուամենայնիվ հրավիրվածների թիվը սահմանափակ էր: Դեսպանատան շրջակայքում և կից փողոցներում հավաքվել էին հազարավոր իրանահայեր, որոնք ստիպված էին ունկնդիր լինել դեսպանատան քացման արարողությանը ձայնասփյուռի միջոցով: Տերուհական աղոթքի արարողությունից հետո Հայաստանի Հանրապետության օրհներգի՝ «Մեր հայրենիքի» հնչյունների ներքո ՀՀ փոխնախագահ Գագիկ Հարությունյանը և գործերի հավատարմատար Վահան Բայրուրյանը խոսենքամ քազմության քրոն ծափահարությունների ներքո դանդաղ բարձրացրին Հայաստանի Հանրապետության պետական դրոշը՝ եռագույնը: Դեսպանատան շենքի կատարին ծածանվեց հայ ժողովրդի իղձերի, նրա ինքնության ու ազատության դրոշը: Իրանահայությունը 70 տարի շարունակ սպասել էր այդ նրջանիկ օրվան, և կատարվեց նրա իղձը:

Այսպիսով՝ Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում Հայաստանի Հանրապետության դեսպանատունը պաշտոնապես հայտարարվեց քացված: Քացման հանդիսավոր արարողության ժամանակ ելույթ ունեցան ՀՀ գործերի հավատարմատար Վահան Բայրուրյանը, ՀՀ փոխնախագահ Գագիկ Հարությունյանը և ԻԻՀ փոխարտգործնախարար Մահմուդ Վայեզին:

Իր ելույթում ՀՀ գործերի հավատարմատարը Իրանի Իսլամական Հանրապետության հիմնադիր իմամ Խոմեյնիի, Իրանի Իսլամական հեղափոխության առաջնորդ այաթոլլահ Սեյյեդ Ալի Խամենեիի և ԻԻՀ նախագահ հոջաթ-օլ-Էլամ Աքբար Հաշեմի Ռաֆսանջանիի հասցնին մեծարման խոսքեր անելուց հետո անդրադարձավ հայ-իրանական դարավոր քարեկամությանը՝ հատուկ շեշտելով, որ առաջին

վրա տեղադրված ժամանակավոր կամրջի շնորհիվ երկու երկրների միջև ստեղծվել է ցամաքային կապ: Պրև Վայեզին հույս հայտնեց, որ Իրան-Հայաստան հարաբերություններն օրըսօրե կգարգանան և կհարատեն:

Վայեզիի խոսքից հետո օրինանքի խոսք ասաց Թեհրանի քեմի հոգևոր առաջնորդ Տեր Արտակ արքեպիսկոպոս Մանուկյանը:

Դեսպանատան քացումից հետո օրակարգի հրատապ հարց էր դառնում դիվանագետներին քնակելի տարածքով ապահովելու հարցը: Այդ գործում ևս օգնության հասավ հայ համայնքը: Հայ դիվանագետների համար չորսհարկանի նորակառույց շենքում կահավորված անվճար կացարան հատկացվեց «Իրանահայ ազգային և մշակութային միության», Իրանի հայ կաթողիկե եկեղեցու առաջնորդարանի և մի խումբ հայրենասեր իրանահայերի նյութական աջակցության շնորհիվ:

Առհասարակ դեսպանատան գործունեությունն առավել արդյունավետ ձևով կազմակերպելու համար Վահան Բալթոլոյանը ստեղծեց «Դեսպանատան քարեկամների միություն» կառույցը, որի օգտակար գործունեությունը դժվար է մեկ-երկու նախադասությամբ քննադրել:

Քնավ սրտտահական չէ, որ հենց սկզբից հայ-իրանական համագործակցության ամենաձավալուն ու ակտիվ քնազավառներն էին դառնալու առևտուրն ու տնտեսությունը: Հայաստանի շրջափակման և տնտեսական դժվարությունների պայմաններում Իրանի հետ համագործակցության մեջ Հայաստանի Հանրապետությունը տեսնում էր իր տնտեսական անկախեղիրների լուծման կարևորագույն ուղիներից մեկը: Այդ գործը կայուն հիմքերի վրա դնելու և արդյունավետ կերպով զարգացնելու նպատակով 1992 թ. նոյեմբերին ՀՀ նախագահի հրամանագրով ստեղծվեց «Հայ-իրանական հարաբերությունները համակարգող պետական հանձնախումբ», որը գլխավորեց ՀՀ փոխնախագահ Գ. Հարությունյանը: Երկու երկրների միջև առևտրատնտեսական հարաբերությունները խթանելու նպատակով Թեհրանում ստեղծվեց նաև «Իրան-Հայաստան առևտրական պալատ»՝ իրանա-

դառնալով այդ կամրջի նշանակությանը՝ ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը նշել է. «Եթե, Աստված մի արասցե, մեկ շաբաթով դադարի Հայաստան-Իրան կամրջի գործունեությունը, ապա գեները հանրապետությունում կաճեն երկու անգամ, այսինքն՝ տեղի կունենա քնակչության կենսամակարդակի 100 տոկոսանոց անկում»²¹։ Այդ նույն հարցի մասին մեկ այլ առիթով ՀՀ նախագահին արտահայտվել է հետևյալ կերպ. «Կյանքը ստիպեց մեզ ապրելու համար տարբերակներ փնտրել և գտանք այդպիսիք. ես նկատի ունեմ հարաբերություններն Իրանի հետ։ Մեկը սկսեցինք զրոյից, իսկ այսօր (խոսքը վերաբերում է 1997 թվականին - Վ. Բ.) Իրանը մեր առաջին տնտեսական գործընկերն է։ Եվ եթե այսօր սահմանային կամուրջը փակվի, մեկ շաբաթ անց այստեղ գեները կկրկնապատկվեն»²²։

Մշտական կամրջի շահագործումը հնարավորություն տվեց Իրանի տարածքով իրականացնելու նաև տարանցիկ քեռների փոխադրումը Հայաստան։ Խոշոր մասշտաբներով սկսեց գործել Պարսից ծոց-Իրան-Հայաստան տրանսպորտային սխեման։ Պարսից ծոցի Բանդար-Աբբաս նախահանգիստը սկսեց ծառայել որպես փոխաբեռնման կետ ծոցի ավազանի (հատկապես՝ Արաբական Միացյալ Էմիրությունների), Հնդկաստանի և Հարավարևելյան Ասիայի երկրներից տարանցիկ քեռներ Հայաստան տեղափոխելու համար։ Ծայր առավ նաև Հայաստանի տարածքով իրանական քեռնատար մեքենաների տրանզիտային անցումը դեպի Սև ծով և հակառակ ուղղությամբ։ Մնդրիի շրջանում գործող սահմանային կետը վերածվեց միջազգային անցումային կետի։ Կատարելագործվեց սահմանագծում գործող հայկական և իրանական մաքսատների գործունեությունը։

Այդ բոլորը հնարավորություն ստեղծեց, որ Հայաստանն ու Իրանը դառնան միմյանց համար կարևորագույն առևտրական գործընկերներ։ 1997 թ., 1994 թ. համեմատությամբ, Հայաստանի ապրանքաշրջանառությունն Իրանի հետ ավելացավ մոտ երեք անգամ։ Իրանի

²¹ Լ. Տեր-Պետրոսյան, Ընտրանի, էջ 498։

²² Նույն տեղում, էջ 582։

Իսլամական Հանրապետությունը Հայաստանի արտաքին առևտրի մեջ զբաղվեց առաջին տեղը: Երկու երկրների առևտրատնտեսական հարաբերությունների մեջ նորը նաև այն էր, որ Իրանի մի շարք խոհարարությունների մեջ նորը նաև այն էր, որ Իրանի մի շարք խոհարարությունների (Ատրպատական, Գիլյան, Քերման, Մաշհան և այլն) գործարար շրջաններն ուղիղ և անմիջորդակց կապերի մեջ մտան Հայաստանի հետ: Իր առաջին քայլերը սկսեց կատարել նաև սահմանային առևտուրը, որի զարգացմանը նպաստեց մեծ կարևորություն էր տրվում: 1994 թ. Հայաստանի և Իրանի կառավարությունները ստորագրեցին համաձայնագիր Մեղրու շրջանի և Իրանի Մաբանդ գավառի միջև սահմանամերձ առևտրի մասին:

1997-1998 թթ. Հայաստան-Իրան առևտրատնտեսական հարաբերությունները հասել էին մի հանգրվանի, երբ անհրաժեշտություն զգացվեց քանակական չափանիշներից անցում կատարելու դեպի որակական չափանիշները: Կյանքը հրամայական խնդիր էր դնում վերացարկվել պարզ առևտուր վարելու քաղաքականությունից՝ որպեսզի համագործակցության գերադաս սկզբունք, և երկու երկրները կապերը դիտարկել տնտեսական ինտեգրացման տեսանկյունից՝ հենված փոխզարգացման վրա: Այլ կերպ ասած՝ անհրաժեշտ էր տնտեսական հարաբերություններն առևտրի ոլորտից ավելի մեծ էր տնտեսական հարաբերություններն առևտրի ոլորտից ավելի մեծ չափով տեղափոխել արտադրատնտեսական համագործակցության ոլորտ, արդյունաբերության, գյուղատնտեսության, շինարարության, քաղաքացիական և խորացնել համագործակցությունը գիտության, տեղական տեխնոլոգիաների, արդյունաբերական սարքավորումների, տեխնիկական գիտելիքների փոխանակման և այլ քաղաքականություն:

Հայ-իրանական վերընթաց գծով զարգացող առևտրատնտեսական հարաբերություններն օրակարգի անհետաձգելի լուծման հարց դարձրին նաև քանկային համակարգի քննադատում համագործակցության խնդիրը: Ուստի 1995 թ. հունվարի 12-ին Երևանում բացվեց իրանական հայտնի քանկերից մեկի՝ «Քանկե մեյլաթի» մասնաձյուղը, որը կոչված էր հեշտացնելու երկու երկրների միջև առևտրական գործարքները: Քանկային համակարգում համագործակցությունը

հնարավորություն տվեց քաց անելու մասնավոր և պետական առևտրական ձեռնարկությունների մասնաճյուղեր, կազմակերպելու առևտրաարդյունաբերական ցուցահանդեսներ և այլն:

Հայ-իրանական առևտրատնտեսական հարաբերությունները որակական նոր աստիճանի հասցնելու համար անհրաժեշտ էր մշտապես զարգացնել ու կատարելագործել այդ քնազավաթի իրավապայմանագրային դաշտը: Այդ ուղղությամբ կատարված քայլերից հատկապես հիշատակության արժանի է 1994 թ. հունիսի 3-ին Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանն առընթեր ստանդարտացման, չափաբանության և սերտիֆիկացման վարչության և ԻԻՀ արդյունաբերության նախարարության ստանդարտների և արդյունաբերական հետազոտությունների ինստիտուտի միջև կնքված համաձայնագիրը ստանդարտացման, չափաբանության և սերտիֆիկացման քնազավաթում համագործակցության մասին²⁷: Այնուհետև 1995 թ. ՀՀ և ԻԻՀ կառավարությունների միջև կնքվեց համաձայնագիր եկամտոտների և գույքի կրկնակի հարկումը բացառելու և հարկումից խուսափելու վերաբերյալ: Նույն թվականին ստորագրվեց համաձայնագիր կապիտալ ներդրումների խրախուսման և փոխադարձ պաշտպանության մասին:

Հայ-իրանական առևտրատնտեսական հարաբերությունների զարգացման ու ծավալման գործում չափազանց կարևոր դեր էին խաղում արդյունաբերական ապրանքների ցուցահանդեսների կազմակերպումը: Մինչև 1997 թվականը Հայաստանում կազմակերպվել էր իրանական արտադրանքների երեք ցուցահանդես: 1997 թ. Երևանում կազմակերպված իրանական արդյունաբերական և լայն սպառման ապրանքների խոշոր ցուցահանդեսը վերստին զալիս էր վկայելու այն իրողությունը, որ հայ-իրանական առևտրատնտեսական հարաբերությունները թևակոխել են զարգացման մի նոր էտապ: Իսկ 1994 թ. Հայաստանի Հանրապետությունը մասնակցել էր Թավրիզում տեղի ունեցած միջազգային ցուցահանդեսին: 1993 թ. օգոստո-

²⁷ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 1994 թ., 4 հունիսի:

էնկտրոհադորդման զծի կառուցման, Արաքս գետի վրա համատեղ հիդրոէնկտրոկայանի կառուցման վերաբերյալ և այլն: 1997 թ. շահագործման հանձնվեց Իրան-Հայաստան քարձրավոլտ էնկտրոհադորդման առաջին գիծը:

Տարեցտարի կատարելագործվում էին նաև երկու երկրների միջև կապի միջոցները: 1992 թվականից սկսած՝ սկսեց գործել Իրան-Հայաստան ավտոմատ հեռախոսային կապը: Նախագծեր մշակվեցին Հայաստանն օպտիկա-թելքային հեռախոսային զծով Իրանի տարածքի վրայով կապելու եվրոպայի և Ասիայի հետ: 1995 թ. ԻԻՀ փոստի, հեռագրի և հեռախոսային կապի նախարարության և ՀՀ կապի նախարարության միջև կնքվեց փոխըմբռնման հուշագիր թվային ռադիոտելեային միջազգային հեռախոսակապ հիմնելու մասին:

Մինչև 1998 թ. ընկած շրջանում ստեղծվեցին բազմաթիվ հայիրանական համատեղ ձեռնարկություններ: 1997 թ. սովյալներով Հայաստանում արդեն գործում էին 250 այդպիսի ձեռնարկություններ: Երևանում սկսեց գործել իրանական ապրանքների թաշխման տերմինալը, որն ունի մեխանիկական քեռնալորման և քեռնաթափման կառամատույցներ և կապված է հայկական երկաթուղային ցանցին:

Որոշակի ձեռքբերումներ էին արձանագրվել նաև գյուղատնտեսության քնագավառում համագործակցության վերաբերյալ: Այդ քնագավառում կոոպերացումը զարգացնելու նպատակով 1995 թ. երկու երկրների միջև ստորագրվեց փոխըմբռնման հուշագիր: ՀՀ այն ժամանակվա գյուղատնտեսության նախարար Վլադիմիր Մովսիսյանի այցն Իրան նոր խթան հանդիսացավ գյուղատնտեսության քնագավառում համագործակցությունն էլ ավելի սերտացնելու ուղղությամբ: Հաջողությամբ զարգանում էին նաև երկու երկրների միջև քաղաքական հարաբերությունները: Հարկ է նշել, որ մինչև 1994 թ. երկու երկրների դիվանագիտական հարաբերությունները գտնվում էին համալսարմատարի մակարդակի վրա: Այդ նույն թվականին որոշվեց հարաբերությունների մակարդակը բարձրացնել դեպպանի աստիճանի: Այդ առթիվ ՀՀ և ԻԻՀ արտաքին գործերի նախարարություն-

ների միջև ձեռք բերված պայմանավորվածության արդյունքում նշանակվեցին ղեսպաններ: ԻԻՀ ղեսպանի պաշտոնում երևան ժամանեց Համիդ Ռեզա Նիքբար Էսֆահանին: 1994 թ. նոյեմբերի 9-ին ՀՀ նախագահի հրամանագրով Վահան Բայրությունը նշանակվեց ԻԻՀ-ում Հայաստանի Հանրապետության առաջին արտակարգ և լիազոր ղեսպան: Նրան շնորհվեց նաև արտակարգ և լիազոր ղեսպանի դիվանագիտական աստիճան: 1994 թ. դեկտեմբերի 20-ին նորանշանակ ղեսպանը իր հավատարմագրերը հանձնեց ԻԻՀ նախագահ Աքբար Հաշեմի Ռաֆսանջանին: Դեսպանի պաշտոնով Վահան Բայրությունը Իրանում պաշտոնավարեց մինչև 1998 թ. հուլիսի 13-ը:

1993-1998 թվականների ընթացքում վերին աստիճանի աշխույժ էին քաղաքական շփումները երկու երկրների ղեկավար շրջանների միջև: Անհնարին է դրանց բոլորի մեկառմեկ թվարկումը: Սակայն մի քանիսին այնուամենայնիվ, արժև անդրադառնալ:

Այսպես՝ 1993 թ. հուլիսին երևան ժամանեց ԻԻՀ խորհրդարանական պատվիրակությունը: Հուլիսի 10-ին պատվիրակությանն ընդունեց ՀՀ Գերագույն խորհրդի նախագահ Բարկեհն Արաբքչյանը: Հանդիպման ժամանակ նշվեց, որ իշխանության օրենսդիր մարմինների միջև կատեռնավոր շփումների նպատակով երկու երկրների խորհրդարաններում ձևավորվելու են հայ-իրանական և իրանա-հայկական քարեկամության պատգամավորական խմբեր²⁴:

1994 թ. ՀՀ նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը և նրան ուղեկցող պատվիրակությունն այցելեցին ԻԻՀ՝ Բանդար-Աբբաս-Բաֆղ ցող պատվիրակությունն արարողությանը մասնակցելու համար: Նույն երկաթուղու բացման արարողությանը մասնակցելու համար: Նույն թվականին Պարսից ծոցի Քիշ կղզում ՀՀ պատվիրակությունը նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի գլխավորությամբ հանդիպում ունեցավ ԻԻՀ նախագահ Աքբար Հաշեմի Ռաֆսանջանի հետ: Այդ նեցավ ԻԻՀ նախագահ Աքբար Հաշեմի Ռաֆսանջանի հետ: Այդ պատվիրակության կազմում էին նաև պետ. նախարար Վազգեն Սարգսյանը և ՀՀ արտաքին գործերի նախարար Վահան Փափա-

²⁴ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 1993 թ., 13 հուլիսի:

զյանը: Բանակցությունների օրակարգը չափազանց ծավալուն էր՝ սկսած Ղարաբաղի հիմնահարցից, տարածաշրջանային անվտանգության խնդիրներից մինչև հայ-իրանական տնտեսական, քաղաքական և մշակութային համագործակցության խնդիրները:

1994 թ. մայիսի 3-ին ԻԻՀ կառավարության հրավերով Թեհրան ժամանեց ՀՀ պաշտոնական պատվիրակությունը՝ ՀՀ փոխնախագահ Գագիկ Հարությունյանի գլխավորությամբ: Պատվիրակությունը հանդիպումներ ունեցավ ԻԻՀ նախագահ Ռաֆսանջանիի և արտգործնախարար Վելայաթիի հետ²⁵:

1995 թ. մարտին նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը և նրան ուղեկցող պատվիրակությունն այցելեց ԻԻՀ՝ Մեշիեդ-Սարախս-Թաջան երկաթուղու քացման հանդիսավոր արարողությանը մասնակցելու համար: Այդ այցի ընթացքում հիմք դրվեց Իրան-Հայաստան-Թուրքմենստան եռակողմ համագործակցությանը:

1998 թ. հուլիսին ԻԻՀ այցելեց ՀՀ կառավարական պատվիրակությունը՝ օպերատիվ հարցերի գծով նախարար, հայ-իրանական հարաբերությունները համակարգող հանձնախմբի նախագահ Շահեն Կարամանուկյանի գլխավորությամբ:

Քիչ չէին նաև իրանական դիվանագիտական ու պետական գործիչների այցերը Հայաստան: Այսպես՝ 1994 թ. հունվարին Երևան ժամանեց ԻԻՀ արտգործնախարարության Արևնյան Եվրոպայի և ԱՊՀ նրկրների գլխավոր վարչության պետ Մահմուդ Բանքին: Նրան ընդունեցին ՀՀ նախագահը և արտգործնախարարը²⁶: 1994 թ. հունիսին Երևանում աշխատանքային այցով գտնվում էր ԻԻՀ արտաքին գործերի փոխնախարար Մահմուդ Վայեզին, որին ընդունեցին ՀՀ նախագահը և փոխնախագահը: 1994 թ. պաշտոնական այցով Հայաստանի Հանրապետություն այցելեցին նաև ԻԻՀ խորհրդարանի՝ Մեջլիսի փոխնախագահ, ԻԻՀ Ազգային անվտանգության գերագույն խորհրդի քարտուղար Ռոհանին, ԻԻՀ արտաքին գործերի նախարար

²⁵ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 1994 թ., 6 մայիսի:

²⁶ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 1994 թ., 14 հունվարի:

ծակցությանը, այնուամենայնիվ Իրանը, Հայաստանը և Հունաստանը որոշեցին համագործակցության զաղափարը կյանքի կոչել առանց Վրաստանի մասնակցության՝ ստեղծելով նույնպես՝ Իրան-Հայաստան-Հունաստան համագործակցության կառույց: Այդ համագործակցությունը նրա գոյության առաջին շրջանում գործում էր վերին աստիճանի արդյունավետ կերպով: Համագործակցության շրջանակներում ստեղծվել էին հատուկ աշխատանքային խմբեր, որոնք կոորդինացնում էին կառույցի գործունեությունը ամենաբազմապիսի քննազավառներում, մասնավորապես կապի, տրանսպորտի, արդյունաբերության, էներգետիկայի, քնական աղետների դեմ պայքարի, շինարարության, զբոսաշրջության, շրջակա միջավայրի պահպանման և այլն:

Հարաճուն կերպով զարգանում էին նաև Հայաստանի և Իրանի միջև մշակութային, գիտական, կրթության քննազավառի և այլն կապերը: Հայերն ու իրանցիները նրկու հզոր մշակույթ ունեցող ժողովուրդներ են, և նրանց միջև մշակութային համագործակցությունը փոխադարձաբար կարող է հարստացնել նրկու ժողովուրդներին և նպաստել ստեղծելու նոր որակներ և արժեքներ: Երկու երկրների միջև գիտական և մշակութային հարաբերությունների հիմքը դրվեց 1992 թ. մայիսի 7-ին՝ կողմերի միջև ստորագրված համաձայնագրով: 1994 թ. Հայաստանի Հանրապետության և ԻԻՀ կառավարությունների միջև ստորագրվեց նոր համաձայնագիր մշակույթի, գիտության, կրթության, սպորտի, զբոսաշրջության և զանգվածային լրատվության միջոցների քննազավառում համագործակցության վերաբերյալ: 1994 թ. կողմերի փոխադարձ համաձայնությամբ Թեհրանի համալսարանում քաջվեց հայագիտական բաժին, իսկ Երևանի Հրայր Աճառյանի համալսարանում՝ իրանագիտական բաժին: 1994 թ. փետրվարի 1-12-ը Հայաստանը մասնակցեց Թեհրանում կազմակերպված միջազգային կինոփառատոնին, հունիսին Հայաստանում անցկացվեց իրանական կինոֆիլմերի փառատոն, նույն ամսին Երևանի հանրապետական գեղագիտական կենտրոնի ցուցաս-

բաժնուժ քացվեց «Նկարում են Իրանի երեխաները» ցուցահանդեսը, սնվառնմբերի 5-15-ը Երևանում կայացավ իրանական կինոֆիլմերի փառատոն, Երևանի տիկնիկային թատրոնը մասնակցեց Թեհրանի տիկնիկային թատրոնների միջազգային փառատոնին, հունիսի 22-ին Երևանի Հակոբ Պարոնյանի անվան թիվ 59-րդ պարսկերեն թեքունով դպրոցի աշակերտներն այցելեցին Իրան: 1995 թ. երկու երկրների միջև կնքվեց համաձայնագիր սպորտի քնազավառում համագործակցության վերաբերյալ: 1995 թ. հոկտեմբերի 13-ին ստորագրվեց հուշագիր Երևանում Կապույտ մզկիթի վերանորոգման վերաբերյալ, որը կյանքի կոչվեց կարճ ժամանակամիջոցում: Իրանը հատկապես մեծ հետաքրքրություն էր դրսևորում Հայաստանի գիտատնխնիկական ներուժի, ինչպես նաև հիմնարար գիտությունների քնազավառում նրա ունեցած ձեռքբերումների վերաբերյալ: Այդ քնազավառում կողմերի միջև համագործակցելու նպատակով իրանական կողմի հրավերով ԻԻՀ այցելեց ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայի նախագահ Ֆադեյ Սարգսյանը, որն իր այցի ժամանակ արդյունավետ պայմանավորվածություններ ձեռք բերեց ԻԻՀ մի շարք գիտական և ուսումնական հաստատությունների հետ:

ՀՀ ԳԱԱ Լ. Օրբելու անվան ֆիզիոլոգիայի ինստիտուտի մի խումբ կյարդագետ գիտնականներ տևական գործուղման մեջ էին գտնվում Իրանում՝ աշխատելով Թեհրանի Շահիդ Բեհնշքի բժշկական գիտությունների և առողջապահական ծառայությունների համալսարանում, ինչպես նաև Պաստյորի անվան գիտական ինստիտուտում:

Երևանի պետական համալսարանի գեոֆիզիկայի ամբիոնի մի շարք աշխատակիցներ պայմանագրային կարգով ջրի որոնման աշխատանքներ էին կատարում Իրանի ցրագորկ շրջաններում: Անորպատականում և Սարչեշմնի պղնձի հանքերի շրջանում օգտակար հանածոների հայտնաբերման և դրանց շահագործման աշխատանքներով զբաղվում էր հայ երկրաբանների մի խումբ: Սերտ համագործակցություն գոյություններ նաև հայ և պարսիկ երկրաշարժագետների միջև:

Իրանի հայկական ճարտարապետական հուշարձանների վերանորոգման նախագծեր կազմելու համար Հայաստանից հրավիրվել էին քարձորրակ ճարտարապետներ, հնագետներ և այլն:

Հայաստանի և Իրանի միջև երկկողմ գիտամշակութային կապերը զարգանում էին պայմանագրային հիմքերի վրա: Այսպես՝ 1995 թ. ստորագրվեց փոխըմբռնման հուշագիր ՀՀ առողջապահության նախարարության և ԻԻՀ առողջապահության, դեղագործության և բժշկական կրթության նախարարության միջև առողջապահության և բժշկագիտության ոլորտներում համագործակցության վերաբերյալ: Առհասարակ պետք է նշել, որ գիտա-մշակութային համագործակցության վերաբերյալ հայ-իրանական իրավաբայմանագրային քաղան վերին աստիճանի հազնեցված ու հարուստ է:

Այսպիսով՝ ընդհանրացնելով 1991-1998 թվականների ընթացքում հայ-իրանական հարաբերությունների քննազավառում արձանագրված ձեռքբերումները՝ անվարան կարելի է նշել, որ նշված տարիներին ոչ միայն դրվեցին սալազա համագործակցության կայուն հիմքերը, այլև ձեռք բերվեցին ակնառու խոշոր նվաճումներ:

ՆԻԿՈԼԱՅ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Պարմաճամ գիտությունների ճակատը պրոֆեսոր ՀՀ ԳԱԱ բոլորակից անդամ, գիտության գնահատված գործիչ, ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի Մեծամոր կրկնյի միջազգային նպաստողությունների ուսումնասիրության բաժնի վարիչ, Արևելագիտության ինստիտուտի ցեղանի խորհրդակց

ԱՅԱԹՈՒԼԼԱԿ ԽՈՄԵՑՆԻԻ ՄՈՏԵՑՈՒՄԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԿԱՐԳԱՎՈՐԵԼՈՒ ՀԱՐՑՈՒՄ ԵՎ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՒ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆԴԵՊ

XX-րդ դարի 70-ական թվականների կեսերին Մերձավոր Արևելքը կրկին այնկոծվեց: 1973 թ. հեկտեմբերին տեղի ունեցավ արաբա-իսրայելական չորրորդ պատերազմը, որի ընթացքում առաջին անգամ արաբական-եգիպտական զորքերին հաջողվեց հաղթանակի հասնել պատերազմի նախնական փուլում, ձեռք բերել իսրայելական անառիկ համարվող «Բարլանի գիծը», անցնել Մուզի ջրանցքը և լուրջ սպառնալիք ստեղծել Իսրայելի համար: Դա 1960-ականների սկզբների Կարիբյան ճգնաժամից հետո ամենավտանգավոր միջազգային ճգնաժամն էր, երբ աշխարհը կրկին կանգնեց միջուկային պատերազմի վտանգի առջև: 1975 թ. սկսվեց Լիբանանի քաղաքացիական երկրորդ պատերազմը, որը տևեց մոտ 15 տարի, որի մեջ ներգրավվեցին Սիրիան, Սաուդյան Արաբիան, եգիպտոսը, Հորդանանը, Իրաքը, Մուղանը, Մարոկկոն, Պաղեստինի ազատագրության կազմակերպությունը և այլ երկրներ ու ուժեր: Նասերի մահից հետո եգիպտոսի նախագահի պաշտոնը ստանձնած Անվար Սադատը և Իսրայելի վարչապետ Մենախիմ Բեգինը 1978 թ. ստորագրեցին Քնեսեթի համաձայնագիրը, իսկ 1979 թ.՝ ևս մեկ համաձայնագիր, որով եգիպտոսը լքեց Իսրայելին դիմակայող արաբական երկրների շարքերը, ինչը ծանր հարված էր արաբական երկրներին և պաղես-

տինյան ազատագրական շարժմանը: Սադաթի այդ քայլն արաբական աշխարհը գնահատեց որպես դավաճանություն և նրան քաղաքական մեկուսացման նեթարկեց: 1981 թ. հոկտեմբերի 6-ին Անվար Սադաթն իր դավաճանական քայլի համար սպանվեց ահաբեկիչների ձեռքով և Եգիպտոսի նախագահ դարձավ Հուսնի Մուբարաբը: Սակայն այս շրջանի ամենակարևոր և համաշխարհային նշանակություն ունեցող երևույթը 1979 թ. Իրանի իսլամական հեղափոխությունն էր. շահական վարչակարգի տապալումը և Իրանի Իսլամական Հանրապետության (ԻԻՀ) հռչակումը, որը, բնականաբար, մեր տարածաշրջանում աշխարհաքաղաքական նոր իրողություններ ստեղծեց:

Հիշեցնենք, որ այդ տարիները սառը պատերազմի և երկու գերտերությունների՝ ԱՄՆ-ի ու ԽՍՀՄ-ի միջև հակասությունների լարվածության ամենավտանգավոր փուլերից մեկն էին: Երկու գերտերություններն էլ ունեին իրենց ռազմաքաղաքական մեծ շահերը մերձավորարևելյան տարածաշրջանում և ակտիվորեն միջամտում էին վերոնշյալ քաղաքական իրադարձություններին: Ստեղծված պայմաններում ԱՄՆ-ի օժանդակությամբ իր գործունեությունն ակտիվացրեց ՆԱՏՕ-ի անդամ Թուրքիան, որը միջամտում էր Լիբանանի և արաբական այլ երկրների ներքին գործերին, ոչ քարեկամական դիրք էր գրավել Իրանի շիական-իսլամական հեղափոխության նկատմամբ և լի էր վճռակալությամբ սպասարկելու ԱՄՆ-ի ու արևմտյան մյուս պետությունների ռազմավարական շահերը: Անհանգստացած էին նաև ճգնաժամային այդ գոտու անմիջական և մերձավոր հարևան երկրները, որոնք մտահոգ էին, թե իրադարձությունների հետագա զարգացումն ինչպիսի և ինչ աստիճանի ներգործություն կարող էր ունենալ նրանց վրա:

I. Ի մ առաքելությունը Մերձավոր Արևելքում (1979 թ.)

Ստեղծված իրադարձություններից մտահոգված երկրների շարքում մենք առաջին հերթին դասում ենք Խորհրդային Հայաստանը: Ճիշտ է, Հայաստանը, ինչպես խորհրդային մյուս քոլոր հանրա-

պետություններն այդ ժամանակ, դեռևս անկախ պետություն չէր և մտնում էր ԽՍՀՄ կազմի մեջ, այդուհանդերձ, Խորհրդային Միության հնարավոր ներգրավումը մերձավորարևելյան առճակատումների մեջ չէր կարող վտանգ չներկայացնել Հայաստանին, մասնավորապես որ այդ բախումները ծավալվում էին Խորհրդային Միության հարավային, այսինքն՝ հենց Հայաստանի ինչպես անմիջական (իրանական և թուրքական), այնպես էլ մերձակա (լիբանանյան, սիրիական և ընդհանրապես արաբական) սահմանների մոտ:

Հայաստանին մտահոգող մյուս կարևոր հարցն այն էր, որ մերձավորարևելյան երկրներում քնակվում էր հայության մի հոծ զանգված, որը, քնականաբար, ենթակա էր քաղաքական վարքիվերումներին: Նշյալ տարածաշրջանում կենտրոնացված սփյուռքահայերի գլխին մեծ վտանգ էր կախված: Այդ ժամանակ նրանց թիվը հասնում էր մոտ 700-750 հազարի, այդ թվում՝ Լիբանանում քնակվում էր 250 հազար, Իրանում՝ 200 հազար, Սիրիայում՝ 100-120 հազար, Թուրքիայում՝ 80-90 հազար, Իրաքում՝ 20 հազար, Եգիպտոսում՝ 10-12 հազար, Հորդանանում՝ 6-8 հազար, Քուվեյթում՝ 7 հազար հայ և այլն: Եվ եթե ավելացնենք, որ հայության ճնշող մեծամասնությունը հայտնվեց քաղաքական և ռազմական իրադարձությունների ամենավտանգավոր Լիվանտի տարածքում, ապա ավելի ակնառու կդառնան նրանց սպառնացող վտանգների ծավալները: Այս պարագան մեծապես անհանգստացնում էր Հայաստանի ղեկավարությանը, և այդ իմաստով այն հայտնվել էր քավականի ծանր դրության մեջ: Մերձավորարևելյան երկրների սփյուռքահայերի վիճակն ինչ-որ չափով անհանգստացնում էր նաև Խորհրդային Միությանը: Հանրահայտ ճշմարտություն է սփյուռքահայերի դրական և քարեկամական դիրքորոշումը Խորհրդային Միության նկատմամբ, որն առաջին հերթին պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ նրանց մայր հայրենիքը՝ Հայաստանը, գտնվում էր ԽՍՀՄ-ի կազմում: Մոսկվայում շատ լավ տեղյակ էին այդ մասին և օգտվում էին դրանից ու հիանալի հասկանում, որ նրա շահերից չէր թխում մերձավորարևելյան սփյուռքահայության թուլա-

ցումը, առավել ևս նրա ցարուցրիվ լինելը: Նա Խորհրդային Միության մերձավորարևելյան քաղաքականության որոշակի գործունեւրից մեկն էր և ուրույն դեր էր կատարում:

Անա այսպիսի պայմաններում հասունացավ Լիբանան պատվիրակութուն ուղարկելու հարցը, որի մեջ ներգրավվեցի նաև նա՝ հատուկ առաքելությամբ: Դրան անդրադարձել է 1977-1988 թվականներին Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության առաջին քարտուղար Կարեն Դեմիրճյանն իր ձեռագիր հուշերում²⁷: Ուստի նպատակահարմար ենք համարում հղում կատարել նրա Հուշերի այդ հատվածին՝ որպես սկզբնաղբյուրի. «Ն. Հովհաննիսյանին մենք գործուղեցինք Լիբանան (այդ պատրվանի տակ նա պետք է այցելեր Մերձավոր Արևելքի նաև այլ երկրներ) ավելի լայն շրջանակների խնդիրներ լուծելու համար (օգտագործելով նրա լայն կապերն այդ ռեգիոնի շատ հասարակական գործիչների հետ): Այնպես որ նա պատվիրակության կազմում ընդգրկված է հատուկ նպատակների համար: Եվ, ի պատիվ նրա, պետք է ասել, որ նա հենց հատուկ առաջադրանքները կատարեց քավական հաջող: Մեզ՝ Հայաստանի ղեկավարությանը, շատ էր հետաքրքրում հենց Խոմենիի վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ: Ն. Հովհաննիսյանը, իրոք լուրջ աշխատանք տանելով Իրանի տարբեր շրջանների (հասարակական գործիչների) հետ, մեզ հաղորդեց, որ այաթոլլահ Խոմենիին կվարի հայանապատ քաղաքականություն» (ընդգծումները Կ. Դեմիրճյանինն են):

Երբ Կ. Ս. Դեմիրճյանը նշում է, որ «Ն. Հովհաննիսյանին մենք գործուղեցինք Լիբանան», ապա «մենք» ասելով՝ նա նկատի ուներ ոչ միայն Հայաստանի ղեկավարությանը, այլև Մոսկվային, քանի որ դրանք այնպիսի հարցեր էին, որ առանց Մոսկվայի գիտության և համաձայնության չէին կարող առաջ քաշվել և լուծվել: Դեռ ավելին՝ առանցքային բնույթի մի շարք հարցերի նախաձեռնությունը եկել է

²⁷ Ծեռագիր հուշերի այդ հատվածը, որը ներմանի կտրվից համարակազմված 143-րդ էջն է, 2010 թ. ինն տրանսկրիբ է Կ. Դեմիրճյանի հարցազրույցի արկիճը՝ Ոչինա Դեմիրճյանը, ում նաչաճում ենք մեզ խոսին շնորհակարարյունը և եղախոսակիտարարյունը:

Մոսկվայից: Դրանով է քաջատրվում նաև այն հանգամանքը, որ Լիբանանում գործուղման ընթացքում ես մշտապես վայելել եմ Բելյուսթում Խորհրդային Միության դեսպան Սողատովի և դեսպանության մյուս աշխատակիցների ամենաբարեկամ և աջակցությունը և օժանդակությունը: Իսկ «այլ երկրներ» ասելով՝ Կ. Դեմիրճյանն ասաջին հերթին նկատի ուներ Իրանը և շվեդները նրա լիազոր ներկայացուցիչների հետ: Իմ թեկնածության ընտրությունը պատճառաբանված էր մի շարք հանգամանքներով. դրանց մասին նշում է Հայաստանի կոմկուսի ղեկավարը: Նրա ասածին կցանկանալիսք ավելացնել նաև հետևյալ հանգամանքները: Ես այդ ժամանակ ՀՀ ԳԱՍ արևելագիտության ինստիտուտի Արարական երկրների քառնի վարիչն էի, քաղմաթիվ արարագիտական ուսումնասիրությունների հեղինակ, որոնք հրատարակվել էին ոչ միայն Երևանում, այլև Մոսկվայում, Բելյուսթում, Հալեպում, Բեռլինում (հայերեն, ռուսերեն, արաբերեն, գերմաներեն, անգլերեն), արարական երկրների հետ քարեկամության և մշակութային կապերի Խորհրդային ասոցիացիայի վիցե պրեզիդենտը, ԽՍՀՄ-Լիբանան քարեկամության ընկերության նախագահության անդամ և Հայ-արարական քարեկամության ընկերության նախագահը: Մինչ այդ ես արդեն մի քանի անգամ այցելել էի Լիբանան, Սիրիա, Իրաք. Հորդանան, տեղյակ էի արարական իրողություններին և հանդիպումներ էի ունեցել արարական քաղաքական, հասարակական, գիտական և մշակութային մի շարք ակադեմիկոս գործիչների հետ²⁶:

Ես, քնականաբար, այստեղ հանգամանաբեր են լուսարանի իմ լիբանանյան առաքելությանը: Դա առանձին հարց է, որին ես կանդորադատեմ հետագայում: Կշռալիմեմ միայն առանձին դրվագներ, որովհետև առանց դրանց անհասկանալի կլինի իրանական փուլի հայտնվելը իմ առաքելության ոլորտում:

²⁶ Հարկ եմ համարում նշել, որ Բելյուսթ գործուղման ժամ, Հայաստանի կառավարության պատասխանատու ճնշ այլ աշխատող՝ ազգային անփութագործյալ հաջցելի մասնագետ: Մենք, քնականաբար, ի հարկին, համագործակցում էինք:

**II. Այաբույսի Խումկնի. «Իրանը երբեք չի դառնա
զենք ԱՄՆ-ի ձեռքում՝ ուղղված Խորհրդային
Միության դեմ, եթե...»**

Մենք արդեն նշել ենք, որ 1975 թ. Լիբանանում սկսվել էր քաղաքացիական պատերազմ, և երկիրը բաժանվել էր միմյանց հակադիր երկու բշխամական ճամբարի՝ աջերի և ձախերի: Աջ ուժերի միջուկը կազմում էին քրիստոնյա մարոնիների²⁰ այն խումբը, որը գլխավորում էին շեյխ Պյեր Ժմայելը և նրա երկու որդիները: Իսկ ձախերը կազմել էին «Ազգային շարժում» խմբավորումը: Հայերն առաջին օրվանից զրավեցին չեզոք դիրք: Բայց եթե Ազգային շարժում խմբավորումը հարգում էր հայերի դիրքորոշումը, ապա մարոնիները դեմ էին դրան: Նրանք վարում էին հեզանոնիստական քաղաքականություն: Պյեր Ժմայելի մարոնիական խումբը ձգտում էր իրեն ենթարկելու նախ մարոնիական քուր խմբավորումները, այնուհետև քուրը քրիստոնյա համայնքները՝ հույն ուղղափառ, կաթոլիկ և Հայ առաքելական եկեղեցու հետևորդներին, ապա իրենց իշխանությունը հաստատելու ամբողջ Լիբանանում: Հայ համայնքը դեմ էր մարոնիների քաղաքական եկրտումներին և չէր ենթարկվում նրանց պահանջներին: 1978 թ. հոկտեմբերի 1-ին լավ զինված մարոնիական ռազմամուկները հարձակում գործեցին Բեյրութի Բուրջ Համուդ, ինչպես նաև Բիբրուսի, Մեքնի, Քեսրվանի և այլ վայրերի հայկական թաղերի վրա: Հոկտեմբերյան արյունալի օրերին զոհվեց 80 և վիրավորվեց 350 հայ, հազարավոր հայեր դարձան փախստականներ: Այդ կերպ մարոնի զինված բանդաները փորձում էին զենքի ուժով իրենց ենթարկել հայ համայնքը: Չնայած ծանր կորուստներին՝ հայերը չենթարկվեցին նրանց և շարունակում էին հավատարիմ մնալ իրենց քաղաքականությանը: Կցանկանալիս ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրել այն իրո-

²⁰ Մարոնիները վաղ միջնադարում ձևավորված քրիստոնեական աղանդ էին, որոնք իրենց անվանումը ստացել էին սուր Մարոնից: XVII դարավերջից մրանք ճանաչեցին Հռոմի պապին որպես իրենց իզուր սեռ, սակայն ռեժիմ ճան իրենց սեփական եկեղեցապետը՝ պատրիարքը:

դուրյան վրա, որ քրիստոնյա հայերը հարձակման ենթարկվեցին քրիստոնյա մարտնիների կողմից, մինչդեռ ի պաշտպանություն քրիստոնյա հայերի՝ վճռակետորեն հանդես եկան Լիբանանի մուսուլմանները, առաջին հերթին՝ շիաները, դրուզները, ինչպես նաև առանձին սուննիական խմբավորումներ: Մարտնիների ավազակային հարձակումը բողոքի մեծ ալիք առաջացրեց Լիբանանում, արաբական մյուս երկրներում, Խորհրդային Միությունում, աշխարհի այլ երկրներում և, իհարկե, Հայաստանում:

Լիբանանահայության համար ստեղծված այդ ծանր և վտանգավոր վիճակը օրակարգի հարց դարձրեց նրան օգնություն ցույց տալու և նրա ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու խնդիրը: Ուստի հակիրճ կերպով Լիբանան իմ առաքելության գլխավոր նպատակներն էին՝ օգտագործելով իմ կապերը լիբանանյան պետական, քաղաքական, հասարակական, կուսակցական, կրոնական և հնարավորության սահմաններում նաև գիելիորական ու դատաիրավական գործիչների հետ՝ մոբիլիզացնել նրանց հնարավորություններն ու ներուժը լիբանանահայությանը քաղաքական և քարոյական աջակցություն ցույց տալու, նրա անվտանգությունն ապահովելու և հնարավոր նոր հարձակումները հայ համայնքի վրա կանխելու համար: Այս կարևորագույն խնդիրներն իրականացնելու նպատակով նա 1979 թ. հունվար-փետրվար ամիսներին, ընդհուպ մինչև շահ Մուհամմադ Ռեզա Պահլավիի վարչակարգի տապալումը, Խոմենիիի վերադարձը Փարիզից Թեհրան և իսլամական հեղափոխության հարթանակը, ապա նաև նույն թվականի սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին գտնվում էի Լիբանանում: Ես բազմաթիվ հանդիպումներ ունեցա Լիբանանի նախկին նախագահ Սուլեյման Ֆրանժիիի, վարչապետ Ռաշիդ Սոլիի և այլ բարձրաստիճան պետական գործիչների, պալամենտի անդամների, քաղաքական կուսակցությունների և Լիբանանի կրոնական համայնքների ղեկավարների հետ, որի ընթացքում քննարկում էինք հայ համայնքի անվտանգության ապահովման, այդ գործում նրան օժանդակություն ցույց տալու, նրա որդեգրած

դրական չեզոքության դիրքորոշումը հարգելու, հայ համայնքի վրա աջակողմյան ուժերի նոր հարձակումները կանխելու և այլ հարցեր, որոնց մենք այստեղ չենք կարող անդրադառնալ: Եվ պետք է նշեմ, որ նրանք բոլորը դատապարտում էին մարոնիների 1978 թ. հոկտեմբերյան հարձակումը հայ համայնքի վրա, հայ համայնքը համարում էին Լիբանանի օրինական համայնքներից մեկը, իրենց համակրանքն արտահայտում հայերի նկատմամբ և խոստանում ամենալայն ու տարաբնույթ օգնություն ու օժանդակություն լիբանանահայությանը: Կցանկանալիսք մեջքերել Լիբանանի նախկին վարչապետ Ռաշիդ Մոլիի՝ սողներին հեղինակի հետ հանդիպման ժամանակ արտահայտած տեսակետը, որը քննորոշ էր այդ ընթացքում արաբական պետական գործիչների մտեցումներին. «Մենք՝ արաբներս, խոր հարգանք ենք տածում հայերի նկատմամբ, որոնք շատ քան են արել Լիբանանի տնտեսական և մշակութային զարգացման համար: Հայ համայնքը Լիբանանի օրինական համայնքներից մեկն է, իսկ հայերը՝ այս երկրի օրինական քաղաքացիները և մեր եղբայրները: Ռուտի մենք մեր պարտականությունն ենք համարում պաշտպան կանգնել մեր հայ եղբայրներին»: Այդ օրերին «Պաշտպան կանգնել մեր հայ եղբայրներին» ձևակերպումը դարձավ գլխավոր կարգախոսը Լիբանանում:

Խիստ արդյունավետ եղան իմ հանդիպումները Լիբանանի շիա իսլամական համայնքի և նրա հոգևոր առաջնորդ Շամս ալ Դինի հետ, որը ցատումով դատապարտեց մարոնիների հակահայկական դիրքորոշումը, իսկ նրանց հարձակումը հայ համայնքի վրա որակեց ավազակային: Միաժամանակ ինձմը հայտարարեց, որ Լիբանանի շիա համայնքը կանգնած է լիբանանահայության քիկունքին և անհրաժեշտության դեպքում նրան կօգնի ամեն կերպ: Ես շիաների դիրքորոշումը կարևորում էի նաև այն առումով, որ նրանք իրենց թվաքանակով արդեն դարձել էին Լիբանանի ամենախոշոր համայնքը և կազմում էին Լիբանանի քնակչության մեծամասնությունը: Հասկանալի է, որ շիաների՝ Լիբանանի ամենամեծ համայնքի հայանպաստ դիրքորոշումը շատ կարևոր էր մղձավանջային այդ օրերին: Մյուս

կրթված խորհրդատուների մերձավորագույն ընկերներից էր, որոնց թվին էին պատկանում Բանի Սադրը, Մուսաֆա Չամբանը, Իբրահիմ Յազդին, Քուրթուք Չաղեն, Թաքաթարաին և այլք²⁰: Եվ նա հետագայում մեծ դեր խաղաց այաթոլլահ խոմեյնիի հետ իմ և իմ միջոցով խորհրդային կողմի հետ շփումների հաստատման գործում, որի շնորհիվ հնարավոր եղավ դրականորեն լուծել խորհրդա-իրանական հարաբերությունների կարգավորման և իրանահայության իրավունքների և անվտանգության ապահովման խնդիրները: Դրանում իրենց ներդրումն ունեցան այաթոլլահ խոմեյնիի ներկայացուցիչների հատուկ այցելությունները Բեյրութ և նրանց հետ իմ հանդիպումներն ու քանակցությունները Հուսեյն Հուսեյնիի առանձնատանը: Ընդունված կարգի համաձայն՝ ես իմ հանդիպումների ու քանակցությունների մասին սովորաբար տեղյակ էի պահում Բեյրութում խորհրդային դեսպանության ղեկավարությանը, առաջին հերթին՝ ղեսպան Սուլթատովին, որը հիանալի էր հասկանում հայ համայնքի կարևորությունը և ցուցաբերում էր մեծ օժանդակություն հայ համայնքի գոյությունը Լիբանանում պահպանելու համար: Հուսեյն Հուսեյնիի հետ իմ հանդիպումների մասին ես նրան պարբերաբար տեղյակ էի պահում, և մենք հանգամանորեն վերլուծում էինք նրա միջոցով այաթոլլահ խոմեյնիից մեզ հասնող առաջարկությունները: Այս անգամ նույնպես նրան տեղյակ պահեցի Հուսեյն Հուսեյնիի և նրա այն կարևոր դերի մասին, որ նա խաղում էր այաթոլլահ խոմեյնիի քաղաքականության ձևավորման և կիրառման գործում: Նա շատ տպավորված էր և ինձ շնորհակալություն հայտնեց նման քաղաքական գործչի հետ գործնական կապեր հաստատելու համար՝ հորդորելով ավելի խորացնել ու առարկայական դարձնել այդ կապերը և հաշվի առնել, որ այդ կարևոր գործում ոչ մի մանրուք չկա: Եվ այսպես՝ երկու կողմից էլ՝ թե՛ իրանական և թե՛ խորհրդային կողմից, կար համագործակցելու պատրաստակամություն, և երկու կողմն էլ ինձ դիտում էին այդ համագործակցության իրականացման օղակներից մեկը:

²⁰ Ն. Հովհաննեսյան, Իրան. Այաթոլլահ խոմեյնիի դաթաշրջանը, Երևան, 2004, էջ 12:

Իմ հանդիպումների ժամանակ ես նկատեցի, որ Հուսեյն Հուսեյնին, ինչքան որ ջերմ էր, երբ խոսքը գնում էր հայությանն օգնելու մասին, նույնքան և սառնություն էր ցույց տալիս, երբ խոսքը վերաբերում էր Իրանի նկատմամբ խորհրդային Միության քաղաքականությանը, ավելի կոնկրետ՝ իր մայրամուտն ապրող շահի վարչակարգի հանդեպ: Դա այն օրերին էր՝ 1979 թ. հունվարի վերջերին և փետրվարի սկզբներին, երբ խաղաղվում էր իրանական քաղաքական դրամայի եզրափակելիչ փուլը: Մեր հերթական հանդիպման ժամանակ Հուսեյն Հուսեյնին ինձ ուղղակի քաց տեքստով ասաց, թե զարմացած է խորհրդային կառավարության քաղաքականության վրա, որը կարծես թե չի նկատում, թե ինչ է կատարվում Իրանում, չի հասկանում, որ շահի կառավարման օրերը հաշված են, և շարունակում է շահի հետ պահպանել իր քարեկամական արատավոր քաղաքականությունը: Նա ընդգծեց, որ շահի վարչակարգի տապալումն ու խումբեյիի հաղթանակն անխուսափելի են, և եթե խորհրդային Միությունը շարունակի իր արդեն հնացած քաղաքականությունը, ապա շահի տապալումից հետո նա կարող է շատ լուրջ խնդիրներ ունենալ Իրանի նոր ղեկավարության հետ: Հուսեյն Հուսեյնին շեշտեց, որ դա այսօրվա խումբեյիի կարծիքն է և խնդրեց, որ ես այդ կարծիքը փոխանցեմ Բնյուրթում խորհրդային դեսպանությանը, ինչը որ ես անմիջապես կատարեցի: Հուսեյն Հուսեյնիի խոսքերից դժվար չէր կոտենլ, որ խորհրդային-իրանական հարաբերությունների հետագա զարգացման մեջ սկսվում էր արմատական նոր փուլ, և խնդիրն այն էր, թե արդյոք խորհրդային Միությունը պատրաստ էր դրան: Դեսպանությունում շատ նեղ կազմով այդ հարցի քննարկման ժամանակ, նրբ ինձ հարց տրվեց Հուսեյն Հուսեյնիի կողմից մեզ փոխանցված այսօրվա խումբեյիի կարծիքի մասին, ես հիմնականում պաշտպանեցի այն՝ ավելացնելով իման խումբեյիի մոտալուտ հաղթանակի և նրա՝ Փարիզից Թեհրան վերադառնալու իրական հնարավորության մասին, և եթե մինչ այդ խորհրդային Միությունը չփոխի իր դիրքորոշումը, ապա նա շատ քան կկորցնի և կունենա լարված հարաբերու-

թյուններ իր հարավային հարևանի հետ, որը չի բխում մեր շահերից: Փաստորեն դա խորհրդային անհեռառես, ոչ ճկուն և քարացած արտաքին քաղաքականության հերքական դրսևորումն էր: Դեսպալետությունում մեր հանդիպման վերջում որոշվեց իմ այս տեղեկատվությունը խոմենյիի կարծիքի մասին անհապաղ փոխանցել խորհրդային ղեկավարությանը: Իմ հաղորդած առաջին տեղեկություններն ըստ նրևույթին մտահոգել էին խորհրդային ղեկավարությանը, որը որոշել էր փոփոխություններ մտցնել Իրանի հանդեպ իր քաղաքականության մեջ: Եվ երբ ինձ հրավիրեցին խորհրդային դեսպալետություն, ապա ինձ հանձնվեց «Իզվեստիա» թերթի վերջին թարմ համարը, որը, ինչպես ինձ ասացին, ինքնաթիռով Մոսկվայից հասցվել էր Բեյրութ՝ Հուսեյն Հուսեյնիին և նրա միջոցով խոմենյիին փոխանցելու համար: Խորհրդային այդ պաշտոնաթերթում տպագրված էր մի ընդարձակ հոդված Իրանում ծավալվող իրադարձությունների և քաղաքականության մասին, որտեղ քավականին քացասական գույներով էր ներկայացված շահի քաղաքականությունը, արդեն համակրանք էր արտահայտվում խոմենյիի գլխավորած շարժման նկատմամբ և ընդգծվում էր, որ խորհրդային կառավարությունը պատրաստ է հարգելու Իրանի ժողովրդի իրավունքը և որոշումը Իրանի վարչակարգի հարցում: Դեսպալետությունն ինձ առաջակեց «Իզվեստիայի» այդ համարը համապատասխան թարգմանությամբ հանձնել Հուսեյն Հուսեյնիին՝ շնչտելով, որ դա խորհրդային կառավարության նոր պաշտոնական դիրքորոշումն է: Հուսեյն Հուսեյնին անթաքույց գոհունակությամբ ընդունեց մեր ներկայացրած այս նոր հաղորդումը և հավաստիացրեց, որ ինքն այդ նյութն անմիջապես կառաքի իմամ խոմենյիին: Հավանաբար նա չէր ակնկալում նման արագ պատասխան և քաղաքականության այդպիսի սկզբունքային փոփոխություն: Բայց չպետք է մոռանալ, որ այդ օրերին ղեպները զարգանում էին այնպիսի արագությամբ, որ խորհրդային կառավարության հապաղումն անկանխատեսելի քացասական հետևանքներ կարող էր ունենալ Խորհրդային Միության համար: Մոսկվայում վերջապես սկսել էին գիտակցել դա և ավելի արագ գործել:

Ես կատարեցի խորհրդային դեսպանության ևս մեկ հանձնարարություն: Դիմելով Հուսեյն Հուսեյնիին՝ ես նրան հարցրի՝ «Ի՞նչ կցանկանայիք դուք և այաթոլլահ խումեյնին, որ խորհրդային կատարությունն աներ ձեզ համար»: Դա դիվանագիտության մեջ, հատկապես նորագույն շրջանում, ընդունված մի ձև է, որի օգնությամբ հարցնող կողմը ցանկանում է իմանալ մյուս կողմի հաջորդ քայլերի մասին: Միաժամանակ դա նրանց կողմից քննադատվում է նաև որպես նրանց միջև վատահոսության դրսևորման և հարաբերությունների հետագա խորացման ազդանշան: Հուսեյն Հուսեյնին ուրախությունից անակնկալի եկավ, այդ պահին նա իրեն շատ երջանիկ էր զգում: Ի պատասխան իմ հարցի՝ նա նշեց, որ ինքն իրավասու չէ այդ հարցին անմիջապես պատասխանելու, ուստի այդ հարցը նույնպես անհապաղ կուղարկի Փարիզ այաթոլլահ խումեյնիին և պատասխան ստանալու պես անմիջապես ինձ տեղյակ կպահի, և մենք կունենանք մի նախնական հարցազրույց: Իմամ խումեյնիի պատասխանն իրեն շատ սպասեցնել չսովեց: Հուսեյն Հուսեյնին ինձ հետաձայնեց և խնդրեց անհապաղ հանդիպել: Ես, իհարկե, կռահեցի, որ նա շատ կարևոր լուր ուներ ինձ հաղորդելու և մեկնեցի նրա հետ հանդիպման: Հանդիպմանը ներկա էին ևս երեք հոգի, որոնք նկնել էին Փարիզից, խումեյնիի հանձնարարությամբ: Դա առաջին դեպքը չէր, երբ խումեյնիի շրջապատից զանազան խորհրդականներ էին գալիս, որոնք մասնակցում էին Հուսեյն Հուսեյնիի հետ մեր քննարկումներին, հարցեր տալիս, մասնավորապես ինձ, անգամ իրենց կարծիքն արտահայտում: Այս անգամ ներկաների մեջ էր համակրելի արտաքինով, ակնոցներով և մորուքավոր մի անձնավորություն, որին ներկայացնելով՝ Հուսեյն Հուսեյնիին ասաց, որ դա Մուսթաֆա Չամրանն է: Ես արդեն գիտեի նրա նիստը, տեղյակ էի, որ նա այաթոլլահ խումեյնիի ամենամերձավոր և վատահոսելի մարդկանցից մեկն էր: Դրանից մոտ մեկ ամիս անց, երբ խումեյնին եկավ իշխանության գլուխ, նա Մուսթաֆա Չամրանին նշանակեց պաշտպանության նախարարի, սակայն նաև Հեղափոխության պաշտպանության նախագահի խիստ պատասխանատու պաշտոններում:

Ջրույցը սկսեց Մուսթաֆա Դամրանը, որով, շնորհակալություն հայտնելով խորհրդային կողմին, հայտնեց հետևյալ տեղեկությունը. «Ես Հուսեյն Հուսեյնիից ստանալով խորհրդային կառավարության հարցմունքը՝ այսօրվա խոմենյին անհապաղ հրավիրում է իր մերձավոր զինակիցների փակ խորհրդակցություն, որի ժամանակ հանգամանորեն քննարկվում են խորհրդային կառավարությանը տրվելիք պատասխանի քոլոր հանգամանքները և միաձայն ընդունվում հետևյալ որոշումը: Ահա այդ պատասխանը, որը ես նրանց ներկայությամբ գրի առա և այժմ նույնությամբ ներկայացնում եմ հարգելի ընթերցողին: Այսօրվա խոմենյին հայտնում էր. «Մենք կցանկանալինք, որ եթե Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները փորձի միջամտել Իրանի ներքին գործերին, ապա խորհրդային Միությունը կանխի դա, հանդես գա դրա դեմ՝ ի պաշտպանություն Իրանի ինքնիշխանության: Եթե խորհրդային Միությունը դա կատարի, ապա Իրանը կվերացնի իր տարածքում տեղակայված ամերիկյան ռազմական քազան, որն ուղղված է խորհրդային Միության դեմ, և Իրանը նորեք զենք չի դառնա ամերիկյան ինպերիալիզմի ձեռքում՝ ընդդեմ խորհրդային Միության» (ընգծումը մերն է-Ն. Հ.): Շնորհակալություն հայտնելով իրանական կողմին արագ և հստակ պատասխանի համար՝ ես գնացի խորհրդային դեսպանություն, որտեղ արդեն սպասում էին ինձ: Այստեղ մեծ գոհունակությամբ ընդունվեցին խոմենյիի խոստումները վերացնելու ամերիկյան ռազմական քազան, որը հազնցված էր տեխնիկայի վերջին խոսքով և իր դիտողական տեսադաշտում էր պահում խորհրդային Միության մի վիթխարի տարածք՝ ներառյալ Հարավային և Հյուսիսային Կովկասը, Միջին Ասիան ընդհուպ մինչև Ուրալյան շրջանները, և հավաստիացումն առ այն, որը Իրանը չի դառնա ԽՍՀՄ-ի դեմ ուղղված զենք ԱՄՆ-ի ձեռքում: Դեսպանությունում քննարկման ժամանակ նույնիսկ հնչեցին «կատարյալ հաղթանակ» բառերը և շնորհակալական խոսքեր իմ հասցեին՝ շատ բարձր գնահատելով կատարված աշխատանքը:

Դնսպանությունից ես գնացի հյուրանոց՝ հավատացած, որ խորհրդային ղեկավարության պատասխանը երկու-երեք օրից շատ չի ստացվի: Ես նույնիսկ Հուսեյն Հուսեյնիին ու Մուսաֆա Չամրանին զգուշացրի, որ նման պատասխանատու որոշումները շատ արագ չեն կնուսում և ժամանակ են պահանջում: Նրանք համաձայնվեցին ինձ հետ: Մակայն մեծ եղավ իմ զարմանքը, երբ հաջորդ օրը կեսօրին ինձ հրավիրեցին դեսպանատուն: Երբ ես մտա մեր հանդիպումների համար հատկացված հատուկ սենյակը, ապա այնտեղ էր արդեն դեսպանության ղեկավարության շատ նեղ կազմը, որն իրազեկ էր Հուսեյն Հուսեյնիի հետ իմ քանակությունների մասին, ինչը, հասկանալի է, շատ խիստ էր պահվում: Սկզբում ինձ շնորհավորեցին և տեղեկացրին, որ Մոսկվայի Կենտրոնական հեռուստատեսությունն արդեն հաղորդել է, որ այաթոլլահ խոմեյնին հավաստիացրել է խորհրդային կողմին այն մասին, որ Իրանն այլևս զենք չի դառնա ԱՄՆ-ի ձեռքում ուղղված խորհրդային Միության դեմ: Այնուհետև ինձ հայտնեցին, որ ստացվել է խորհրդային կառավարության պատասխանը այաթոլլահ խոմեյնիի վերջին առաջարկությունների վերաբերյալ և խնդրեցին, որ Հուսեյն Հուսեյնիի հետ հանդիպեմ հենց նույն օրը՝ խորհրդային կառավարության պատասխանը նրան փոխանցելու համար: Ապա դեսպանի անվտանգության հարցերի գծով խորհրդականն ինձ քաղնավոր ծանոթացրեց Մոսկվայից ստացված պաշտոնական պատասխանի բովանդակության հետ: Նա ինձ ասաց, որ ես պետք է Հուսեյն Հուսեյնիի միջոցով խոմեյնիին փոխանցեմ հետևյալը. «խորհրդային ղեկավարությունը գոհունակությամբ է ընդունում իմամ խոմեյնիի հավաստիացումն առ այն, որ նրա իշխանության գլուխ զայուց հետո կվերացվի Իրանում տեղակայված ռազմական քազան իր բոլոր սարքավորումներով հանդերձ, և Իրանը երբեք չի դառնա զենք՝ ուղղված իր հյուսիսային հարևանի՝ խորհրդային Միության դեմ: Իրանի ներքին գործերին ԱՄՆ-ի միջամտության դեպքում խորհրդային Միությունը պատրաստ է օգնելու Իրանին և զինված հակահարված կհասցնի ԱՄՆ-ին»: Ապա տիրեց քար լուրջուն, հավանաբար նաև

այն պատճառով, որ ոչ ոք Մոսկվայից չէր սպասում նման կտրուկ պատասխան: Քանի որ ինձ էր հանձնարարվում այդ սարսափազդու պատասխանը փոխանցել Խոմենյիին, ուստի խնդրեցի խորհրդակա-
նին կրկին կարգալ պատասխան տեքստը և ստուգել՝ արդյոք ճիշտ եմ հասկացել ամերիկացիներին զինված հակահարված հասցնե-
լու հատվածը: Եւ Լոյսնոբյամբ կրկնեց ամբողջ տեքստը՝ ոուսերեն շեշտելով հատկապես *своего дома* կիսիկնք բառերը: Այնուհետև ես հարցրի, թե «խորհրդային ղեկավարություն» ասելով՝ ում նկատի ու-
նեց: Եւ ինձ պատասխանեց՝ «ամենաքարձրագույնը»: Ես դարձյալ պնդեցի, թե դրա տակ եւս ում նկատի ունի: Եւ ինձ տվեց հետևյալ պատասխանը՝ «կոմունիստական կուսակցության գլխավոր քարտու-
ղար և Գերագույն գլխավոր հրամանատար Լենինի Իլյիչ Բրեժնևին»:

Անցել է այդ օրվանից մոտ 33 տարի, և մինչև հիմա չեմ կարողա-
լուս հասկանալ, թե ինչպես ասացի, որ հրաժարվում եմ գնալ Հուսեյն
Հուսեյնիի մոտ և այդ քոլորը փոխանցել նրան: Բոլորն ապշած ինձ էին
նայում, և ես նրանց չստիպեցի նրկար սպասել, այլ ուղղակի ասացի
հետևյալը՝ «Դա շատ պատասխանատու հայտարարություն է և կվա-
յելի, որ նման հայտարարությունը Հուսեյն Հուսեյնիին և նրա միջոցով
Խոմենյիին փոխանցի մեկ այլ՝ ավելի քարձրաստիճան պաշտոնա-
կան անձ: Իսկ ես ընդամենը մի հասարակ արարագետ-արևելագետ
եմ և կարող է Լոյսնիսկ ինձ չհավատան նման պատասխան քերելու
համար, որն իր մեջ պարունակում է ԱՄՆ-ին ռազմական հարված
հասցնելու, այսինքն՝ ԱՄՆ-ի դեմ պատերազմ սկսելու կետ»: Թե
դրանից հետո ինչ կատարվեց, դժվարանում եմ նկարագրել: Ներկա-
ները, մեկը մյուսին հերք չտալով, սկսեցին ինձ համոզել, որ իմ մտա-
վախությունն անիմմ է, որ ես Լոյսնիսկ չեմ պատկերացնում, թե ար-
դեն ինչպիսի մեծ ու պատասխանատու գործ եմ կատարել, որ իրենց
ուսեն հավաստի տվյալներ այն մասին, որ Հուսեյն Հուսեյնին, իմամ
Խոմենյիին և նրա այլ զինակիցներ մեծագույն հարգանքով ու վստա-
հությամբ են ինձ վերաբերվում և այլն, և այլն: Եվ կարծես թե ամփո-
փելով քոլոր աավածները՝ դեսպանի խորհրդականն ինձ ուղղակի

գտնվող ամերիկյան ռազմական քաղաք և Իրանը դադարեց ԱՄՆ-ի ձեռքում զենք լինելուց՝ ուղղված Խորհրդային Միության դեմ: Իսկ Խորհրդային Միությունը մեծաքանակ զորքեր, տանկեր, ինքնաթիռներ և ռազմական այլ տեխնիկա էր կենտրոնացրել հայ-իրանական սահմանի երկայնքով՝ պատրաստ օգնություն ցույց տալու Իրանին՝ ամերիկյան ագրեսիայի դեպքում: Բարեբախտաբար դա տեղի չունեցավ:

Իսկ ես հպարտ եմ, որ ճակատագրին հաճո նշով, որ ես գտնվեցի Խորհրդային-իրանական հարաբերությունների կարգավորման ակունքներում՝ խոմեյնիական դարաշրջանում, և իմ համեստ ներդրումն ունեցա այդ կարևոր գործում:

III. Այաթոլլահի Խոմեյնի. «Իրանն այն պետությունը չէ, որ հայերի նոր ցեղասպանություն կազմակերպի...»

Լիբանանում գտնվելու օրերին մեզ հայտնի դարձավ, որ զգալի թվով իրանահայեր հեռացել են Իրանից և քնակություն հաստատել այլ երկրներում, այդ թվում և Լիբանանում, մասնավորապես Բեյրութում: Նրանց մեծ մասը լքել էր տունուտեղ, ունեցվածքը, աշխատանքը և համարյա դատարկաձեռն հայտնվել Լիբանանում և գտնվում էր շատ ծանր դրության մեջ: Իմանալով, որ Լիբանանում են գտնվում Հայաստանից մարդիկ, նրանց ներկայացուցիչները հանդիպում ինդրնցին ինձնից, և այդ հանդիպումը կայացավ, մանավանդ, որ ես Լույսպես ցանկանում էի իմանալ Իրանից նրանց հեռանալու իրական պատճառները: Նրանց հետ ունեցած զրոյցից ես հանգեցի հետևյալ եզրակացությանը: Քանի որ այաթոլլահի Խոմեյնիի ամբողջ շարժումն ընթանում էր իսլամի դրոշի ներքո և Իրանում աննախընթաց կերպով քարձրացել էին կրոնական զգացմունքները, ապա հայերի մոտ առաջացել էր լուրջ մտավախություն, որ իրենց գոյության համար կարող են վտանգավոր պայմաններ ստեղծվել խոմեյնիականների իշխանության գլուխ գալուց հետո: Իրանահայերի մի խավն էլ՝ մանր և միջին

գործարարները, առևտրականները, խանութպանները, ինչպես նաև ազատ մասնագիտության տեր մարդիկ, վախենում էին, որ նոր ուժերը, այսինքն՝ խոմենիականներն իրենց կարող էին մեղադրել շահական վարչակարգի հետ առնչություններ ունենալու և նրա նկատմամբ լոյալ գտնվելու մեջ, և վրեժխնդիր լինել նրանցից, ունեզրկել և պատժել նրանց: Ինձ հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ նրանք, իրենց մտահոգությունը հայտնելով, հետաքրքրվեցին, թե արդյոք Հայաստանի կառավարությունը չի կարող որևէ քայլ ձեռնարկել իրանահայերին պաշտպանելու և նրաց անվտանգ վերադարձն Իրան ապահովելու համար: Այդ քոլորի մասին ես տեղյակ պահեցի Հայաստանի ղեկավարությանը, որն ինձ հանձնարարեց ամեն ինչ անել նրանց հարցի դրական լուծման համար: Ստեղծվեց շատ ծանր վիճակ, լիբանանյան հայերի խնդրի կողքին հայտնվեց նաև իրանահայերի խնդիրը: Դրությունն ավելի էր քարդանում նրանով, որ ի տարբերություն Լիբանանի, մենք Իրանում ազդեցության լծակներ չուենինք: Ուստի Լիբանանի օգտագործել Հուսեյն Հուսեյնիի և Մուսաֆա Չամրանի ծորոշեցի օգտագործել Հուսեյն Հուսեյնիի և Մուսաֆա Չամրանի ուշադրությանը և այդ ուղիով հարցը ներկայացնել Խոմենիի ուշադրությանը: Ես գիտակցում էի, որ նման հարցերը հնարավոր չէին լուծել Հուսեյն Հուսեյնիի կամ Մուսաֆա Չամրանի մակարդակով և միակը, որ կարող էր այդ հարցը մեզ համար դրականորեն լուծել, այսօրվա խոմենիին էր:

Ես Հուսեյնիից խնդրեցի նոր հանդիպում, և մեր զրույցի ժամանակ նրան ներկայացրի իրանահայերի ճակատագրի հարցը՝ Խոմենիի իշխանության գլուխ գալու պարագայում: Ես միաժամանակ ավելցի հավելյալ պարզաբանումներ՝ մատնանշելով, որ այդ հայերը մեծմասամբ հասարակ մարդիկ են՝ քանվորներ, արհեստավորներ, առևտրականներ, քծիչներ, իրավաբաններ և այլն, և ոչ թե պետական պաշտոնյաներ, շահական վարչակարգի ծառայողներ կամ քաղաքական-կուսակցական գործիչներ: Նրանք իրենց սեփական աշխատանքով են վաստակում իրենց ընտանիքների ապրուստի մի-

ջոցները: Մատնանշեցի նաև, որ նրանք լոյս էին եղել վարչակարգին, բայց դա հանցանք չէ, և Հայաստանի կառավարությունը մշտապես հորդորում է սպիտոքահայերին լինել ազնիվ և օրինապահ քաղաքացիներ, հարգել տվյալ երկրի օրենքները և ավանդույթները: Խոսքս վերջացրի՝ ավելացնելով, որ դուք էլ, ես էլ գիտենք, որ շահական վարչակարգը հոգևարթի մեջ է, և շուտով իշխանության գլուխ կգան խոմենյիականները, և կհաստատվի նոր վարչակարգ: Հայաստանում գտնուում են, որ այդ դեպքում ևս իրանահայերը պետք է լինեն օրինապահ և նոր վարչակարգի հանդեպ լոյս քաղաքացիներ: Իմ քացառությունն ունեցավ իր ազդեցությունը Հուսեյնի վրա, ևս հուսադրեց ինձ և խոստացավ իրանահայերի մտահոգությունը փոխանցել Խոմենյիին: Ես չէի կասկածում, որ ևս անպայման տեղյակ կպահի Խոմենյիին և չսխալվեցի: Երկու օր անց՝ 1979 թ. հունվարի վերջերին, Հուսեյն Հոսեյնի առաջարկությամբ՝ մենք կրկին հանդիպեցինք, որին ներկա էր նաև իմ կողմից հիշատակված Մուսթաֆա Չամբանը: Նա անմիջապես անդրադարձավ իրանահայության և նրա մտավախությունների հարցերին՝ ընդգծելով, որ Խոմենյին ստացել է Հուսեյն Հոսեյնի հաղորդումը և տեղյակ է իմ գրույցին նրա հետ՝ իրանահայությանը հուզող հարցերի վերաբերյալ: Մուսթաֆա Չամբանը նշեց, որ այդ հարցը քննարկել են Խոմենյին և նրա մերձավոր խորհրդականները և լիազորել են իրեն՝ Մուսթաֆա Չամբանին, այդ մասին հաղորդելու հետևյալը: Խոմենյիի կարծիքով իրանահայերի մտավախությունը ոչ մի հիմք չունի, ևս գտնում է, որ հայերն Իրանի լիիրավ համայնքներից մեկն են, ունեն իրենց արժանի տեղն Իրանում և օգտակար գործ են կատարում: Հայ համայնքի քոլոր իրավունքները, այդ թվում և կրոնական, կհարգվեն իր կողմից: Այնուհետև Մուսթաֆա Չամբանն ընդգծեց, որ թե Խոմենյին և թե իրենք քոլորը շատ լավ ծանոթ են հայերի պատմությանը, այդ թվում և 1915 թ. ցեղասպանությանն Օսմանյան կայսրությունում: Այժմ ես քառացի մեջբերում եմ Խոմենյիի խոսքերը, որ հաղորդեց Չամբանը. «Իրանն

այն պետությունը չէ, իսկ պարսիկներն էլ այն ժողովուրդը չեն, որ հայերի նոր ցեղասպանություն կազմակերպեն: Հայերը մեր եղբայրներն են»: Իր կողմից Մուսթաֆա Չամրանն ավելացրեց, որ որ հայերին ինքը շատ լավ է ճանաչում. Թեհրանի համալսարանում սովորելիս իր լավագույն ընկերների շարքում շատ հայեր են եղել, հիմա էլ նա շատ լավ հայ քարեկամներ ունի, որոնց մտավոր կարողությունը, նվիրվածությունը և հավատարմությունը շատ բարձր է գնահատվում Իրանում: Ես այդ քոլորը գրի առա նրա ներկայությամբ և հարցրի. թե կարող եմ Խոմեյնիի կարծիքի մասին տեղյակ պահել Հայաստանի բնակչությանը և ղեկավարությանը, Չամրանը պատասխանեց. «Ոչ միայն կարող եմ, այլև դա այաթոլլահ Խոմեյնիի ցանկությունն է» (ընդգծումը մերն է-Ն. Հ.): Նա խնդրեց, որ հայերը հավատ չբռնալեն չարակամ լուրերի, որոնց նպատակն է անվստահություն հրահրել հայերի մոտ Իրանի նոր ուժերի քաղաքականության և ղեկավարների հանդեպ: Նա հավաստիացրեց, որ հայերը ոչ մի հիմք չունեն Խոմեյնի Իրանը և հեռանալու, և որ նրանք կարող են ապահով վերադառնալ Իրան՝ իրենց տները, և շարունակել իրենց աշխատանքները: Չամրանը տեղեկացրեց, որ իշխանության գլուխ գալուց հետո Խոմեյնիի առաջին կարևոր օրենքներից մեկը լինելու է Իրանի ազգային-կրոնական փոքրամասնությունների իրավունքների ապահովման վերաբերյալ նոր օրենքի ընդունումը: Եվ, իրոք, նման օրենք ընդունվեց:

Հայաստանի հետ կապված մի հարց ևս քննարկվեց Մուսթաֆա Չամրանի հետ, որին այնուհետև դրական լուծում տվեց այաթոլլահ Խոմեյնին: Դա Հայաստանին Իրանից զազ մատակարարելու հարցն էր, որը բարձրացրեց Հայաստանի ղեկավարությունը՝ հանձնարարելով ինձ քննարկել դա իրանական կողմի հետ: Այդ կապակցությամբ Կ. Ս. Դեմիրճյանը հետևյալ գրառումն է կատարել իր Հուշերում. «Ն. Հովհաննիսյանը մեր իսկ առաջարկով Մուսթաֆա Չամրանի հետ գրույցում շոշափել է զազի մատակարարման հարցը և ստացել դրական պատասխան 1979 թ. Հայաստան զազ մղելու մասին (Կթթ 3

общий газопровод, конецю»²³: Ես մանրամասնություններին ծանոթ չեմ, թե Ռուսաստանից Հայաստանին գազ մատակարարելու քննազավառում ինչ դժվարություններ էին առաջացել, որն անհանգստացրել էր Հայաստանի ղեկավարությանը: Միայն գիտեմ, որ Իրանից Խորհրդային Միությանը մատակարարվող գազի զգալի մասն ընդհանուր զագախողովակով մղվում էր Հայաստան: Եվ թեև այդ ժամանակ Խոմեյնին դեռևս իշխանության գլուխ չէր եկել, սակայն դա ոչ մի կասկած չէր հարուցում, հավանաբար Երևանում եպատակահարմար էին գտել կանխավ այդ հարցի մեջ հստակություն մտցնել, որպեսզի հետագայում քարոզություններ չառաջանային: Ահա այդ հարցն էր, որ ես բարձրացրի Չամբանի հետ հանդիպման ժամանակ: Ես նրա ուշադրությունը հրավիրեցի այն հանգամանքի վրա, որ շահական վարչակարգի ժամանակ անխափան կերպով գազ է մատակարարվել Հայաստանի համար, և այժմ հայերի համար անհասկանալի կլինեք, եթե Իրանի նոր ղեկավարությունը դադարեցնեք գազի մատակարարումը: Մուսթաֆա Չամբանը համոզված կերպով ընդգծեց, որ նման տազնապետներն անհիմն են և հավաստիացրեց, որ Հայաստանի ժողովուրդը կարող է վստահ լինել, որ Իրանը չի դատապարտի նրան տառապելու 1979 թ. ցրտաշունչ ձմռանը: Նա կեսկատակ-կեսլուրջ ավելացրեց, որ ավելի շուտ իրենք, այսինքն՝ պարսիկները, կմրսեն, քան թե թույլ կտան, որ իրենց հայ քարեկամները մրսեն, և խոստացավ, որ ինքը այդ հարցը Փարիզում կներկայացնի Խոմեյնիի քննարկմանը: Եվ, իրոք, ինչպես ինձ տեղյակ պահեց Հուսեյն Հուսեյնին, նման քննարկում տեղի էր ունեցել և ընդունվել էր դրական որոշում: Ամբողջ 1979 թվականի ընթացքում գազի մղումը Իրանից Հայաստան եղել է անխափան:

Ահա այն ամենը, ինչ տասնամյակներ լուրջությամբ պահպանելուց հետո հնարավոր եղավ հսկիրձ և որոշ նյութեր քաց տեքստով ներ-

²³ Քարգմ.՝ «Իրանիկ, ընդհանուր գազամուղի»:

կայացնել հանրությանը: Մեզ մնում է հաստատել այն իրողությունը, որ 1979 թ. Իրանի Իսլամական Հանրապետության կազմավորման հենց սկզբից դրվեցին իրանա-հայկական քարեկամական հարաբերությունների նոր փուլի հիմքերը, որը վերածվեց միջպետական քարեկամական հարաբերությունների, երբ ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո Հայաստանի Հանրապետությունը 1991 թ. սեպտեմբերի 21-ին հռչակեց իր անկախությունը, որը Իրանը ճանաչեց 1991 թ. դեկտեմբերի 25-ին²⁴: Դրանից հետո մինչև օրս այդ հարաբերությունները զարգանում են վերընթաց ուղիով:

²⁴ Հայաստանի Հանրապետության Արտաքին գործերի նախարարության Գիճմազի-տական Բանբեր, Երևան, 1993, էջ 4:

ԻՍԼԱՄԻ ՍՈՒՐԲ ԳԻՐՔԸ ԹԱՐԳՄԱՆԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

Իսլամի սուրբ գիրքը՝ Ղուրանը, ավանդականորեն համարվում է Աստծո խոսք՝ անձնուակերտ, երկնատաք և անկրկնելի: Ահա այդ անսմանության (իջազ - ալ կուրան) գաղափարից էր գալիս Ղուրանի անթարգմանելիության դոկտրինը:

Ղուրանի հազարավոր այաններն ու 114 սուրանները կանոնարկվել են Մուհամադի մահից հետո՝ խալիֆ Օսմանի օրոք, և մինչև օրս ուղեկցում են աշխարհի մոտ մեկ միլիարդ երկու հարյուր միլիոն իսլամի աղետատներին և հետևորդներին:

Արաբական խալիֆաթի անձայրածիր կայսրությունն 8-րդ դարում հպատակ ժողովուրդների էթնիկական, դավանական, քաղաքակրթական այնպիսի մի քազմազանություն էր ներկայացնում, որ անհնար էր նեթարկվել երկնային ատյաններից եկող խոսքի «անթարգմանելիության» պահանջին և չձանոթանալ և չճանաչել Ղուրանի իրական էությունը:

Պարսիկները, որ Արաբական խալիֆաթի կազմում իսլամն ընդունած ժողովուրդների մեջ առաջիններից էին, նույնպես կանգնեցին Ղուրանը ճշմարիտ հասկանալու և արտասանելու անհրաժեշտության առջև: Պատմիչ Մուհամադ Նարշահին «Թարիխ-ե Բոխարա» հայտնի երկում մի հետաքրքիր տեղեկություն է թողել պարսիկ նորընծա մահմեդականների մասին: Պարզվում է, որ հիջրայի 94 թվին արաբ զորավար Քուսեյրան ստիպված է եղել չորս անգամ դարձի քերել Բոխարայի քնակչությանը, որոնք ընդդիմանում էին իսլամին և

կրկին վերադառնում էին կրոնին: Ըստ Նարչահիի՝ վերջապես ընդունում են իսլամը, սակայն «...սկզբնական շրջանում Ղուրանն արտասանում էին պարսկերեն և չէին կարողանում սովորել արաբերեն լեզուն»: Մինչև օրս հայտնի է Սալման Ֆարսիի (հայ մատենագրության մեջ՝ Սալման պարսիկ) կողմից կատարված Ղուրանի «Ֆարսիայի» թարգմանության առաջին տողը (թե նամ-է յազդան-է բախշանդե...):

Սակայն պարսիկները միայնակ չէին Ղուրանի ճշգրիտ ըմբռնման որոնումներում:

7-րդ դարում հայերը նույնպես ընկան արաբական լծի տակ և չնայած այն բանին, որ չընդունեցին իսլամը, այնուհանդերձ, բախվեցին մի նոր, անծանոթ քաղաքակրթության հետ, որի հիմքը Ղուրանն էր: Քրիստոնեական ջատագովները փորձում էին մի կողմից ճանաչել, մյուս՝ հակաճանել և հերքել այն: Այսպես թե այնպես, Ղուրանի թարգմանությունը դառնում էր անհրաժեշտություն:

Ի դեպ, հայ պատմիչ Սեբեոսը (7-րդ դ.) առաջիններից մեկն է համաշխարհային պատմագրության մեջ, որ իրական աղբյուրներից բխող գրավոր և լուրջ տեղեկություն է թողել մարգարեի և նրա կողմից ստեղծված նոր «ուխտի» մասին²⁶: Անշուշտ, Արաբական խալիֆաթի հետ անմիջական շփումներից հետո հայ պատմիչները (Սեբեոս, Ղևոնդ, Թովմա ևն) և քրիստոնեական մտքի կրողները որոշակիորեն տեղյակ էին իսլամի կայացմանը, Ղուրանի տարբեր եզրերին, նույնիսկ առանձին սուրաների ստեղծման պատմություններին, Մոհամադի վարքին (սիրա) և այլ խնդիրների: Այդ տեղյակությունից էր ելնում հայտնի արաբագետ, երջանկահիշատակ Արամ Տեր-Ղևոնդյանը, որ եզրահանգում էր, թե 7-8 դդ., ամենայն հավանականությամբ, արդեն կային Ղուրանի՝ մեզ չհասած թարգմանություններ:

Ղուրանի մեզ հայտնի առաջին թարգմանությունը կատարել է 17-րդ դարի կրոնական գործիչ, հմուտ թարգմանիչ, լեզուների փայլուն գիտակ Ստեփանոս Լեհացին: Այդ թարգմանության ձեռագիրը պահպանվում է Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատեն-

²⁶ Պատմոքին Սեբեոսի, աշխ. Գ, Վ. Արգարյանի, Երևան, 1979, էջ 135:

ևադարանի ձեռագրային հավաքածուում՝ 934 և 3109 համարների տակ: Այն սկսվում է թարգմանչի հետևյալ ծանուցումով. «Այս է գիրք օրինաց հազարացոց կամ խամայլացոց, որ կոչի Ղուրան: Այսինքն հաւարումն պատիրանաց»:

Հիշատակարանից հայտնի է դառնում, որ Լեհացու համար բերինակ է ծառայել ոչ թե արաբերենը, որին նա չէր տիրապետում, այլ լատիներենը: Հասկանալի է, որ Եվրոպան, ուր 8-րդ դարում մուսոթ էր գործել արաբ ռազմիկը, նույնպես անհրաժեշտություն է ունեցել Ղուրանի թարգմանության, որոնցից առաջինը՝ զուցե ամենաանհաջողը, իսպանացված անգլիացի Ռոբերտ Կետոնացու և նրա արաբախոս մի փոքր խմբի կողմից իրականացված թարգմանությունն է (12-րդ դ.):

Ձեռագրերի հետ ծանոթությունն ու դրանց ուսումնասիրությունը ցույց տվեցին, որ Լեհացին հենց Կետոնացու լատիներեն «ազատ» թարգմանությունից է օգտվել: Այլապես անհնար էր, որ նա, ում մասին կարելի է ասել, թե թարգմանության արվեստում այնքան հմուտ էր, որ նույնիսկ մեղանչում էր ճշգրտությամբ և ստուգությամբ, Ղուրանի թարգմանության մեջ լինելու այնքան անկաշկանդ, որ փոփոխեր սուրբ գրքի կառույցը՝ սուրաների և այաների քանակը²⁶:

Լեհացին տեսել է Ղուրանի լատիներեն թարգմանության անհամապատասխանությունն արաբերեն տեքստի հետ և իր թարգմանության վերջում ավելացրել է. «Ի վերջոյ Ղուրանին քանի մի ոտանատորք նդեալ կան, որք ոչ են թարգմանեալ ի լատինացոց քարթաւ, ոչ գիտեմ զպատճառն»²⁷:

Երևանի Մատենադարանում պահպանված է Ղուրանի մեկ այլ թարգմանություն ևս՝ 2826 ձեռագիրը, որը XVIII դ. գործ է. «Գիրք որ կոչի Ղուրան»: Այն չունի հիշատակարան և թարգմանչին մենք չենք կարողացել անձնափորել: Թարգմանությունը չունի ցանկ: Սուրաներում առանձնացված չեն այաները, սակայն ամեն մի նոր սուրա սկսվում է վերնագրի հայերեն թարգմանությունից, այաների թվից և

²⁶ Այդ մասին մանրամասն՝ Ա. Կ. Կազմեյան, Ղուրանը Խաչոց մեջ, Երևան, 2004:

²⁷ Չեռ. 934, էջ 285 ա:

կրանց ստեղծման վայրից (Մեքքա, Մեդինա): Ղուրանի այս, կարելի է ասել, ավելի հաջողակ թարգմանությունը, վերջանում է 104-րդ սուրայով՝ «Ցաղագս փղաց, որ պարունակ է զհինգ տունս», համապատասխանում է Ղուրանի քնագրի 105-րդ սուրային: Դա կարելի է քացատրել նրանով, որ նշված ձեռագրում առաջին սուրան համարվել է մուսը և ըստ երևույթին հաշվի չի առնվել:

Այս ձեռագրում՝ Ղուրանի թարգմանությունից հետո, տեղադրված է մի շատ հետաքրքիր քննազիր, որ վերաբերում է հայերի իսլամական աշխարհի հետ ունեցած հարաբերություններին և կոչվում է «Պայմանագիր մահմետի ընդ հայոց»: Դա մի հայտնի փաստաթուղթ է, որը որոշակի արտոնություններ էր տալիս հպատակ քրիստոնյաներին²⁴:

Այսպիսին է Ղուրանի միջնադարյան մեզ հայտնի ձեռագիր թարգմանությունների պատկերը՝ կատարված 17-րդ և 18-րդ դարերում: Դրանց ավելի ուշ կրկնօրինակները հանգրվանել են աշխարհի տարբեր գրադարաններում:

Ճիշտ է, զանազան տեղեկություններ կան այլ հավանական թարգմանությունների մասին, սակայն գրական փաստը՝ թարգմանությունը, դեռևս չի հայտնաբերվել: Օրինակ՝ պահպանվել է մի հետաքրքիր տեղեկություն Թորգոմ պատրիարք Գուշակյանի հիշողություններից: Պարզվում է, որ Մ. Թաղիադյանը նպատակ է ունեցել գրադրել Ղուրանի թարգմանությամբ. «Սա (Թաղիադյանը – Ա. Կ.) վերջին անգամ Կալկաթային դեպի Պարսկաստան մեկնած միջոցին, շոգենա մտնելն առաջ, իրեն՝ Պ. Տիմիտրիույանին, երկու բուսյի տալով՝ դրկեր է մօտակայ գրադաճատանոց մը, պատուիրելով իրեն համար գնել Գուրանի անգղիերեն թարգմանութիւն մը, ըսելով. – Շոգենայի երկամսնայ կեանքիս մնջ կարելի է, որ զայն թարգմանն հայերենի: Այնպես որ, հաւանական է, որ Մ. Թաղիադյանց կատարած ըլլայ իսլամական ս. գրքին հայերեն թարգմանութիւնը, անշուշտ՝ գրաբար»²⁵:

²⁴ Տես Հ. Անասյան, Մամր Ցեղեկ, Լու Անթիպ, 1987, էջ 627-632:

²⁵ Թորգոմ պատրիարք Գուշակյան, Հեթիսիաք, Տպատղութիւններ եւ տեղեկութիւններ (պատկերազարդ), Երուսաղէմ, 1941, էջ 164:

Այսպիսով, միջնադարից սկսած, հայոց մեջ ձևավորվում էր Ղուրանի թարգմանության ավանդույթը, որն ինքնանպատակ չէր ճանաչողական, գաղափարական ու քաղաքական նպատակներ էր հետապնդում: Եվ պատահական չէ, որ այսօր հայերն ունեն սուրբ գրքի հինգ լիակատար թարգմանություն՝ կատարված արաբերենից, ֆրանսերենից, պարսկերենից:

Դրանց հրատարակման վայրերն ու թվականներն ի ցույց են դնում խորհրդային շրջանի անտարբեր վերաբերմունքը Ղուրանի նկատմամբ: Արրահամ Ամիխանյանցը հրատարակել է Վառնայում (1909 թ.), Լևոն Լարենցը՝ Կ.Պոլսում (1911 թ.), Հակոբ Գուրպեթյանը՝ կրկին՝ Վառնայում (1912 թ.), Նուպար Քիլիսյանը՝ Տորոնտոյում (2004 թ.), և Էղվարդ Հախվերդյանը՝ Երևանում (2006 թ.):

Այդ ընթացքում հրատարակվել են նաև հատվածային թարգմանություններ (Գրիգոր Գույումճյան, Վահագն Դավթյան), սակայն այս ամենով հանդերձ, մինչև օրս չունենք իսլամական քաղաքակրթության անկյունաքար հանդիսացող կոթողի գիտական թարգմանություն՝ հազեցած հայտնի գիտակաների և էկզեգետների մեկնաբանություններով:

Ղուրանի կենտրոն-բանգարանը (Ղում) ներկայացնում է մոտ 140 լեզուներով իրականացված թարգմանություններ, սակայն մասնագետները պնդում են, որ չկա մեկ տարբերակ, որ համարժեք լինի «Ղուրանին՝ այդ հավերժ հրաշքին»:

Իհարկե, Ղուրանի թարգմանությունները կարող են լինել հաջող և անհաջող, համարժեք և քարձրարվեստ, քայց երբեք՝ կատարյալ: Այն յուր սուրբ գրքերի պես կատարելություն է, հետևաբար՝ անկրկնելի:

ՀԱՅ-ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԵՐՆ ԸՍՏ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԻ

Հայերն ու իրանական ժողովուրդները, լինելով հարևաններ, դարեր շարունակ ունեցել են սերտ քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային փոխհարաբերություններ, որոնց հետքերը ակնառու են պատմա-մշակութային ամենատարբեր ոլորտներում. լեզու, գրականություն, պատմություն, ազգագրություն, քանաչիտություն և այլն:

Հայ-իրանական փոխհարաբերությունների պատմության փաստերն ու իրողությունները արձանագրված են նաև պարսկերեն վավերագրերում, որոնց մի քաղմաքանակ հավաքածու՝ քաղկացած 1500 նմուշից, պահվում է Երևանի Մատենադարանում: Հավաքածուն ընդգրկում է կալվածագրեր, զեկուցագրեր և շուրջ 300 շահական հրովարտակներ:

Շահական հրովարտակները կարևոր դեր էին խաղում իրանապատակ հայության ու հայ եկեղեցու իրավունքների պաշտպանության հարցում:

Մահմեդական պետությանը հպատակ քրիստոնյա համայնքների իրավա-քաղաքական վիճակի հարցերը հստակ ամրագրված են Մուհամմադ մարգարեի վերագրվող արտոնագրերում, որոնք դարեր շարունակ պահպանվել ու վերահաստատվել են թե՛ Իրանին և թե՛ Թուրքիային հպատակ հայերի ջանքերով:

Նրանցում որոշակիորեն շեշտվում է, որ գլխավոր քրիստոնյաները, մասնավորապես նաև հայերը, որոնք բնակվում են մահմեդական նրկրում և վճարում են ջիզիա՝ շեշահարկ կամ գլխահարկ, գտնվում

են մահմեդականների պաշտպանության ներքո, իրավունք ունեն հետևելու իրենց հավատի օրենքներին և կատարելու եկեղեցական արարողությունները: Մահմեդականները իրավունք չուեն զիմմիտներին ճնշելու, հավելյալ հարկազանձումներ կատարելու, նրանց կացարաններն ու եկեղեցիները ոչնչացնելու:

Մաշտոցյան Մատենադարանում պահպանվել են այս արտոնագրերի մի քանի արաբերեն ու նրանց պարսկերեն թարգմանական տարբերակներ: Ընդ որում, պարսկերեն տարբերակում նշվում է, որ այն թարգմանվել է Իսամ Ալիի անունից զիմմի քրիստոնյաներին՝ նրանց հավատքն ու անկախությունը հարգելու վերաբերյալ տրված փաստաթղթից⁴⁰: 1694, 1766/67 թվականներին ու XIX դարում ընդօրինակված այս արտոնագրերում⁴¹ խալիֆ Ալիի անվան հիշատակությամբ վավերագիրը կազմողները փորձել են այն հարձարեցնել տեղական պայմաններին ու լրացուցիչ ուժ հաղորդել նրա ազդեցությանը Սեֆյան շիական պետության տարածքում: Թերևս նույն նպատակով փաստաթղթի լուսանցքում առկա կնիքով ու հավաստագրով հաստատվում է պատճենի համապատասխանությունը րևագրին և նշվում, որ այն ընդօրինակվել է Սեֆյանների տոհմի նախահայր շեյխ Սեֆիի գրությունից:

Պարսկերեն հրովարտակները թեև հիմնականում արտացոլում են շահական հայեցակետը հայությանը վերաբերող տարբեր հարցերի նկատմամբ՝ անտեսելով տեղական իշխանությունների և պաշտոնյաների կամայականություններն ու չարաշահումները, այնուամենայնիվ դրանք պարունակում են հայ-իրանական փոխհարաբերությունների պատմությանը վերաբերող առատ փաստագրական նյութ:

Չնայած վերը նշված փաստաթղթերի գոյությանը՝ այնուամենայնիվ, իրանահպատակ հայերի վերոհիշյալ իրավունքները հա-

⁴⁰ Մատենադարան, արաբատառ խոնջ, ճևռ. թիվ. 357:

⁴¹ Այս վավերագրերի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Բ. Կոտոնկյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերն ու փավերագրերի մոտոգամումները, Մատենադարանի հիմնադրելի իրանապետական արձեք, Երևան, 2011, էջ 75–78:

Ճախ ոտնահարվում էին մահմեդական պաշտոնյաների կողմից, այնպես որ, հարկ էր լինում դրանք շահական հրովարտակներով պաշտպանել: Այսպես՝ Մատենադարանի մի քանի վավերագրեր փաստում են, որ տեղական պաշտոնյաները հաճախ հայերից հավելյալ գումարներ էին գանձում հայ եկեղեցական օրենքներին հետևելու, հավատի արարողությունները կատարելու թույլտվության համար, ուստի Սեֆյան շահերի օրոք մի քանի անգամ հրամանագրեր են հրապարակվում արգելելու տեղական պաշտոնյաների նման անօրինականությունները⁴²: Հայոց վանքերի վերանորոգման ու նորերի կառուցումը Երանին հաբատակ տարածքներում ևս կատարվում էր շահի թույլտվությամբ: Այս են վկայում այն քաղմաթիվ հրովարտակները, որ մեզ են հասել Սեֆյան ժամանակաշրջանից ինչպես առանձին վանքերի վերանորոգման, այնպես էլ հայկական զանազան տարածքներում ընդհանրապես եկեղեցաշինությունը թույլատրելու կապակցությամբ⁴³: Այս շարքից հետաքրքրության է արժանի Շահ Աբաս Բ-ի 1661 թ. հրովարտակը, որով արգելվում է մահմեդական հոգևորականներին ու պաշտոնյաներին ներել հայերին նրանց եկեղեցիների բարձր ու ընդարձակ լինելու պատճառով: Հրամանագրի տեքստում նշվում է Մակվի Դարաքիլիսա (Ս. Թաղեի) վանքի մասին, որը մեզ հուշում է, որ այն ձեռք է քերվել հատկապես այդ վանքի խնդիրները կարգավորելու նպատակով⁴⁴:

Պահպանված ֆարվաներից երևում է, որ տարածված երևույթ է եղել այն, որ երբ հայերից որևէ մեկը առևտրական կամ այլ նպատակներով մի տեղից մի այլ տեղ էր գնում, այնտեղ նրանից պահանջում էին կրկին անգամ գլխահարկ վճարել, հակառակ դեպքում ստիպում

⁴² Հ. Փափազյան, Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները, պրակ II, երևամ, 1959, վավ. 25; Զ. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները, պրակ III, երևամ, 2005, վավ. 28, 31, 34:

⁴³ Հ. Փափազյան, Մատենադարանի, պրակ II, վավ. 30; Զ. Կոստիկյան, Մատենադարանի, պրակ III, վավ. 15, 16, 19, 20, 32, 33:

⁴⁴ Զ. Կոստիկյան, Մատենադարանի, պրակ III, վավ. 11:

էին հավատաւորս լինել⁶⁵: Ուստի պատահական չէ, որ իրանական տարածքներում վաճառականների ազատ երթնելությունն ապահովելու նպատակով ձեռք էին բերվել հրովարտակներ, որոնցով արգելվում էր նրանցից տարրեր շրջաններում ջիզյա պահանջելը և բռնի մահմեդականացնելը:

Շիա մահմեդականների մոտ Սեֆյան ժամանակաշրջանում լայն կիրառություն ուներ, այսպես կոչված, Իմամ Ջաֆարի օրենքը, ըստ որի՝ զիմմի՝ հայաբների մահմեդականացած ազգականները իրավունք ունեին իրենց քրիստոնյա ազգականների ունեցվածքն ամբողջովին գրավելու և նրանց գրկելու ժառանգությունից⁶⁶ Հիշյալ օրենքի կիրառությունը մեծ նեղություն էր պատճառում իրանահպատակ հայությանը՝ թույլ տալով անգամ ազգական չհանդիսացող մահմեդականացած անձանց հավակնություններ ունենալ մահացած քրիստոնյայի ունեցվածքի նկատմամբ⁶⁷ կամ էլ օտարման ոչ ենթակա վակֆային կալվածքները փորձել հափշտակել Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնից⁶⁸: Սեֆյան պետության անկման շրջանից սկսած՝ հայոց կաթողիկոսներ Աստվածատուր Ա Համադանցուն և Աբրահամ Բ Խոշաբեցուն հաջողվում է Իրանի գահակալներից այս հարցի վերաբերյալ ձեռք բերել հայ քրիստոնյաների շահերը պաշտպանող հրովարտակներ: 1731 թ. հրովարտակը⁶⁹ հրահանգում է Չուխուր Սաադի կառավարչին արգելել նոր մահմեդականացած հայերին ժառանգության վնճ սկսել իրենց հարազատների հետ: Փաստորեն, այն ընդհանրապես արգելում է Իմամ Ջաֆարի օրենքի կիրառությունը հայերի ժառանգական խնդիրներում: Նույն րովանդակությամբ հրովարտակներ են ձեռք բերում Նադիր շահից

⁶⁵ Զ. Կոտիկյան, Մատենադարանի, սրակ III, փալ. 21, 35:

⁶⁶ Հ. Փափազյան, Սեֆյան Իրանի ամբիջատորական քաղաքականության հարցի շուրջ. «Մանրեր Մատենադարանի», երևան 1956, N 3, էջ 87-88:

⁶⁷ Զ. Կոտիկյան, Մատենադարանի, սրակ III, փալ. 18:

⁶⁸ Նույն տեղում, փալերազիր 51:

⁶⁹ Նույն տեղում, փալերազիր 89:

նաև Աբրահամ Կրետացի և Ղազար Ջահկեցի կաթողիկոսները⁵⁰։ Կարևոր համարելով նշված խնդրի լուծումը հայ ժողովրդի համար՝ Ղազար կաթողիկոսը նույն րովանդակությամբ հրովարտակ է ձեռք բերում նաև Իբրահիմ Միրզայից 1748 թ.⁵¹։

Հետագայում Արաս-Միրզայի 1825 թ. մայիսի հրամանագրով⁵² մահմեդականացած հայի ժառանգական իրավունքները հավասարվում էին մյուս ազգականների իրավունքներին և համապատասխանեցվում մահմեդականների շրջանում գործող օրենքներին. այսինքն՝ օրինակ, եթե մահանում էր նոր մահմեդականացած տղայի հայրը՝ թողնելով քսցի նրանից, նաև աղջիկ ժառանգներ, ապա նրան հասնելու էր ժառանգության 2/3-ը, իսկ մնացած 1/3-ը բաժանվում էր աղջիկ ժառանգների միջև։

Շահ Արաս Ա-ի իշխանության ժամանակաշրջանից եվրոպայի հետ քաղաքական ու առևտրա-տնտեսական կապերի ընդլայնմամբ Իրանում ու նրան ենթակա Արևելյան Հայաստանում ակտիվանում է եվրոպացի կաթոլիկ միսիոներների քարոզչությունը, որը որոշակի վտանգ էր ներկայացնում ազգի պառակտման տեսանկյունից։ Հայոց կաթողիկոսների ու Նոր Զուղայի հոգևոր առաջնորդների ցանքերով XVII-XVIII դարերում ձեռք են բերվում հայերի շրջանում նրանց գործունեությունը սահմանափակող շահական հրովարտակներ, որոնցից մի քանիսը պահպանվել են Մատենադարանի կաթողիկոսական դիվանում⁵³։

Ինչպես վկայում են պահպանված վավերագրերը, իրանական պետությանը հպատակ տարածքներում հայ բարձրաստիճան հոգևորականների, կաթողիկոսների, որոշ վանքերի վանահայրերի պաշտոն-

⁵⁰ Այս մասին ավելի մանրամասն տես Ք. Կոտոխյան, Ղաղիբ շահի հրովարտակները Ղազարաթի հայ մեյքներին, Մերձավոր և Միջին Արևելյի եկրներ և ժողովուրդներ, XXVI, Երևան, 2007, էջ 257-260։

⁵¹ Կոտոխյան, Մատենադարանի պարսկերենի հրովարտակները, պրակ IV, Երևան, 2008, գլուխ 28։

⁵² ՄԲ, Կաթողիկոսական դիվան, քոթ. 4, գլուխ 144։

⁵³ Ք. Կոտոխյան, Մատենադարանի, պրակ III, 71, 83; պրակ IV, գլուխ 18, 23։

ները սովորաբար հաստատվում էին շահական հրովարտակներով: Ընդ որում, հաճախ հրովարտակներ էին ձևոք քերում նաև հակաբողոքականները և օգտագործում դրանք իրենց հավակնություններին համապատասխան: Շահական հրովարտակներով ապահովագրվում էին հայ եկեղեցու նվիրակների ազատ երթևեկությունն իրանական տարածքներում, էջմիածնի մոտոն եփելու քաջատիկ իրավունք⁵⁴:

Շահական հրովարտակները մեծ կարևորություն ունեին էջմիածնի ու հայոց վանքերի տնտեսական ապահովվածության համար: Դրանք օգտագործվում էին Մայր Աթոռի ու մյուս վանքերի կալվածքների ամրագրման և ոսկեգործություններից պաշտպանության նպատակով:

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի համար կարևոր նշանակություն ուներ նրա հարկերից ազատված լինելու՝ մուսֆուրյան իրավունքի պաշտպանությունը: Հարկերից ազատվածությունը եղել է միայն մասնակի: Մասնավորապես առանձին հրամանագրերով 1647 թ. էջմիածինն ազատվում է վանքի այգիների ու ջրաղացների մալոցխաթ, մանր եղջերակոր անասուններից զանձվող չորանքեկի հարկերից, 1659 թ.՝ վանքի մեկ սարք գութանի, իսկ 1712 թ. երկու սարք գութանի մալին ու 500 ոչխարի չորանքեկի հարկերից⁵⁵: XVIII դարում շուրջ 12 հրամանագիր է հրապարակվել Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հարկերից ազատվածության հարցերի առնչությամբ⁵⁶:

Հայ ազնվականությունն ու հասարակ ժողովուրդը, հիմնականում գերադասելով իրանական տիրապետությունը թուրքականից, աջակցություն էին ցուցաբերում Իրանի տիրակալներ շահ Աբբաս II-ին ու Նադիրին նրանց կողմից Հարավային Կովկասում Օսմանյան Թուրքիայի դեմ իրականացվող ռազմական միջոցառումներում: Այս հանգամանքն արտացոլվել է հայ մելիքներին տրված հրովարտակներում, որոնցում շեշտվում է, որ Իրանին ցուցաբերած արժեքավոր ծառայությունների դիմաց հաստատվում են նրանց մելիքա-

⁵⁴ Հ. Փարսազյան, *Մատենադարանի, սրբակ II, վաղ. 27*:

⁵⁵ Զ. Կեսաբեկյան, *Մատենադարանի, սրբակ III, վաղ. 8, 74*:

⁵⁶ Զ. Կոստրիկյան, *Մատենադարանի, սրբակ IV, վաղ. 5, 6, 9, 11, 35, 38, 39, 40, 41, 45, 47, 49*:

կան իրավունքները և կալվածքները: Այս շարքում են Շահ Արաս Ա-ի կողմից Քաջաթաղի Մելիք Հայկազին²⁷, Գեղարքունիքի Մելիք Շահնազարի տոհմից Մելիք Յավրիին ու Քյամալին²⁸, Լադիք շահի Գեղարքունիքի նույն իշխանական տնից սերած Մելիք Միանսարին, Ղարաթաղի Դովչակյու գյուղի Մելիք Դավթին ու Մելիք Եգանին տրված հրամանագրերը²⁹:

XIX դարի սկզբին Արևելյան Հայաստանի հայ քնակցությունը և նրա հոգևոր ու աշխարհիկ առաջնորդները, հույսեր կապելով սկզբում Ռուսաստանի հովանու ներքո հայկական պետականությունը վերականգնելու հետ, այնուհետև պարզապես գերադասելով քրիստոնեական պետության տիրապետությունը մահմեդականից, որն անտանելի էր դառնում հատկապես խանական իշխանության կրոնական անհանդուրժողականության ու խտրականության հաճախացած արտահայտումների հետևանքով, հիմնականում աջակցում էին ռուսների առաջխաղացմանը:

Այս շրջանում Իրանի շահական իշխանությունը հայերի նկատմամբ վարում էր հիմնականում սիրաշահող քաղաքականություն: Իրանական իշխանությունները ջանքեր էին գործադրում հայերի վտահությունը վերականգնելու ու ռուսներին չաջակցելու համար:

Ֆաթիհյի շահ Ղաջարը և Ատրպատականի փոխարքա քազաժառանգ Արաս-Միրզան, բնականաբար ելնելով Իրանի քաղաքական շահերից, ի նշան հայերի նկատմամբ իրենց հատուկ բարեհաճության, վերահաստատում են հայ նկեղեցու իրավունքները ու տեղի հայ ազնվականներին հատուկ արտոնություններ շնորհում, նաև վերականգնում իրանամետ կողմնորոշում ունեցող ազնվականության ժառանգներին իրենց տիրույթներում, մասնավորապես Սյունիքի Օրբելյանների ու Գեղարքունիքի Մելիք-Շահնազարյանների ազնվա-

²⁷ Հ. Փափազյան, Մատենադարանի, պրակ II, վավ. 15:

²⁸ Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Ք. Կոտորելու, Լադիք շահի կողմնորոշումը Ղարաթաղի հայ մեթոքներին, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XXVI, Երևան, 2007, էջ 257-260:

²⁹ Ք. Կոտորելու, Մատենադարանի, պրակ IV, վավ. 1, 2:

կանական տոհմերը՝ կալվածքներ շնորհելով այդ տոհմերից սերած և Իրանում գտնվող իրենց հարմար թեկնածուներին⁶⁶:

Այսպիսով՝ շահական հրովարտականը փաստում են այն մասին, որ ելնելով Իրանի քաղաքական ու տնտեսական շահերից՝ իրանական իշխանությունները իրանահպատակ հայության նկատմամբ վարում էին ընդհանուր առմամբ քավականին հանդուրժող ու մեղմ քաղաքականություն, որն, այնուամենայնիվ, երբեմն մտում էր թղթի վրա և չէր գործադրվում տեղական պաշտոնյաների կամայականությունների ու անօրինականությունների հետևանքով:

⁶⁶ Զ. Կատիկյան, Հայ-իրանական ետաբերությունները ժՊ դարի առաջին երեսնամյակում, Լեռն Խաչիկյան 90, Նյուքթեր Մատենադարանի հիմնադրո տնօրենի ծանուցան իննսուն ամյակին նվիրված փնթազգային զետեմորով, Երևան, 2010, էջ 186:

ԳՈՏԱՐ ԻՍԿԱՆԴԱՐՅԱՆ

Պարամպան զինուորացուների թմկնածու, սրզնեք,
ՀՀ ՊՈԱ արևմտագիտության ինստիտուտի
Մեթոդաբան Արմենյի միջազգային հարաբերությունների
ուսումնասիրության բաժնի ավագ զինաշիպուղ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ-ԻՐԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԷՆԵՐԳԵՏԻԿԱՅԻ ՈԼՈՐՏՈՒՄ

Հայ-իրանական հարաբերություններն ունեն դարերի պատմություն, սակայն սույն աշխատանքով մենք կանդրադառնանք հայ-իրանական հարաբերություններին Հայաստանի անկախացումից հետո՝ ներկայացնելով էներգետիկ ոլորտում համագործակցությունը, ինչը մեր կարծիքով համագործակցության շարժիչ ուժն է:

ՀՀ և ԻԻՀ միջև դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատվեցին 1992 թ. և հենց այդ ժամանակ էլ նախագծվեց հետագա գործունեության ծրագիրը, երբ փետրվարի 9-ին ՀՀ արտաքին գործերի նախարար Բաճեֆի Հովհաննիսյանը և ԻԻՀ արտաքին գործերի նախարար Ալի Աքբար Վելայաթին ստորագրեցին հռչակագիր՝ Հայաստանի և Իրանի միջև լիարժեք դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու վերաբերյալ: Նույն օրը ստորագրվեց նաև հարաբերությունների սկզբունքների և նպատակների մասին հռչակագիրը⁶¹, որի մեջ շոշափվում էին նաև էներգետիկայի բնագավառում համագործակցություն սկսելու հարցեր: Դեռևս 1992 թ. ԻԻՀ նախնի նախարարության և ՀՀ վառելիքաէներգետիկայի նախարարության միջև ստորագրվեց համաձայնագիր երկու երկրների միջև էներգետիկայի բնագավառում համագործակցություն ծախսելու մասին: Իսկ 1995 թ. ստորագրվեցին համաձայնագրեր Իրան-Հայաստան գազամուղի, բարձրավոլտ էլեկտրահաղորդման գծի և Արաքս գետի վրա համատեղ հիդրոէլեկտրակայանի կառուցման վերաբերյալ: Ի

⁶¹ ՀՀ ԱԳՆ Դիվանագիտական բաժնից, Հայաստան-Իրան, Վենետիկ, 1993 թ.:

ղեպ, Իրան–Հայաստան գազատարի կառուցման համաձայնագրով նախատեսվում էր գազատարը շարունակել դեպի Վրաստան՝ այն հաշվարկով, որ հետագայում այն հասցնի Եվրոպա:

2003 թ. Հայաստանի Հանրապետության էներգետիկայի նախարարության և Իրանի Իսլամական Հանրապետության էներգետիկայի նախարարության միջև առաջին անգամ ստորագրվեց փոխըմբռնման հուշագիր էներգետիկայի քննադատում համագործակցության վերաբերյալ: Հուշագրում ցանկություն էր հայտնվում այդ ոլորտում ստավել խորացնելու նրկերում հարաբերությունները: Սակայն էներգետիկայի ոլորտում ձեռքբերված առաջին հաջողությունը կարելի է բվագրել 1997 թվականին, նրբ շահագործման հանձնվեց քարձրավոտ էլեկտրահաղորդման առաջին գծեր:

Երկար քանակություններից հետո, ի վերջո, 2004 թ. մայիսի 13–ին ստորագրվեց Իրան–Հայաստան գազատարի կառուցման վերջնական պայմանագիրը: Բանակցությունների առարկա էր դարձել ինչպես գազի սակագինը, այնպես էլ որակը և մատակարարման ծավալը: Հարկ է նշել, որ այն փոխշահավետ պայմանագիր է, որն առավել ճիշտ կլինի կոչել «Գազ–էլեկտրաէներգիայի դիմաց ծրագիր»:

Հայաստանը Խորհրդային Միությունից ժառանգություն է ստացել էներգետիկ լուրջ համակարգ՝ հէկեր, Երևանի և Հրազդանի ջէկերը, ատոմակայանը և այլն: Հայաստանում արտադրվող էներգիան նրկու անգամ գերազանցում է պահանջարկը. Իրանն ունի քնական պաշարներ, սակայն որոշակի առումով չի հասցնում այն վերածել էլեկտրաէներգիայի: Ըստ պայմանագրվածության՝ սկզբնական շրջանում Իրանը Հայաստանին կմատակարարի տարեկան 1,1 մլրդ մ³ քնական գազ, իսկ 2019թ–ից սկսած՝ 2,3 մլրդ մլրդ մ³: Ընդհանուր հաշվարկով 20 տարվա ընթացքում Իրանը Հայաստանին կմատակարարի 36 մլրդ մ³ քնական գազ, որի դիմաց կստանա էլեկտրաէներգիա: 1 մ³ գազի դիմաց ՀՀ–ն ԻԻՀ–ին պետք է տրամադրի 3 կվտ-ժ էներգիա⁶²:

⁶² Армения построит газопровод до Ирана, (http://www.iran.ru/ru/news_iran.php?act=news_by_id&news_id=28553), Газопровод Иран–Армения будет строить «Армросгазпром», <http://www.rossum.ru/news/416094.html>

Գազատարի կառուցման ընթացքում որոշակի դժվարություններ առաջացան, որոնք, ըստ համաձայն ԻԻՀ-ում ՀՀ այդ ժամանակվա արտակարգ և լիազոր դեսպան Գ. Նարիբջանյանի, տնտեսական քննյթի խնդիրներ էին. «Գազատարի առկայությանը երկու կողմերի միջև քաղաքական խնդիրներ չկան: Խնդիրը զուտ տնտեսական է և լուծելի: Իրանի և Հայաստանի քաղաքական ղեկավարները գազատարի շինարարությունը սկսելու առումով դրական որոշում են կայացրել: Պիտի նշեմ, որ Իրան-Հայաստան գազատարի կառուցումը ոչ միայն տնտեսական առումով է կարևոր, այլև հեռանկարային քաղաքական առումով»⁶²:

2007 թ. մարտի 19-ին տեղի է ունեցել ՀՀ և ԻԻՀ նախագահների մասնակցությամբ գազատարի պաշտոնական քաղաքական արարողությունը: 2008 թ. նոյեմբերի վերջին ավարտվել են Իրան-Հայաստան գազատարի երկրորդ հատվածի շինարարական աշխատանքները, և գազատարը շահագործման է հանձնվել: 2009 թ-ից սկսվեցին գազամատակարարման աշխատանքները: Գազամուղի շինարարությունը որոշ հաշվարկներով արժեցել է մոտ 220 մլն դոլար, որից 90-100 մլն դոլարը ծախսվել է Հայաստանի տարածքում, զրեթե 120 միլիոն՝ Իրանի: Գազատարի տրամագիծը 700 մմ է⁶³:

Գազի դիմաց Հայաստանը տրամադրում է հոսանք, որը տեղափոխվում է Իրան երկու երկրների միջև կառուցված քարձրավուտ էլեկտրահաղորդման երկու գծերի միջոցով: Այսօր արդեն աշխատանքներ են տարվում քարձրավուտ էլեկտրահաղորդման 3-րդ գծի կառուցման ուղղությամբ, որով էապես առաջընթաց կգրանցվի երկու երկրների միջև էներգետիկ համագործակցության բնագավառում:

Նշենք, որ այսօր երկու գծերի թողունակությունը միասին կազմում է 300-350 ՄՎտ: 3-րդ գիծը, որ պատրաստվում է, երկշրջա է և ձգվելու է Իրանից մինչև Հրազդան ցեկ: 3-րդ գծի կառուցմամբ հոսանքի

⁶² Սյու տարի Իրան-Հայաստան գազատարի շինարարությունը սկսվելու է, «Արագս», քիվ 16-17(99-100), մայիս-հունիս, 2001, էջ 28:

⁶³ Глава компании «АИРРОСГАЗПРОМ»: не готовить к росту цен на газ – «недопустимое расточительство», <http://www.airrosgazprom.am/ru/infocenter/publications/102/>

ընդհանուր թողունակությունը կհասցնի մինչև 1100–1200 ՄՎտ-ի: Բնականաբար դրան համարժեք գազ կմոնի Հայաստան⁶⁶: Որոշ տվյալներով՝ այն կարժենա 110 միլիոն դոլար և կունենա 412 կմ երկարություն, որից 312 կմ-ը գտնվելու է Հայաստանի տարածքում:

2011–12 թթ. Իրանից տարևական 500–600 մլն մ³ գազ է մտնում Հայաստան և արտահանվում է 1,5–1,8 մլրդ կՎտ-ժ էլեկտրակենտրոններով: Ի դեպ, Նորդուգում տեղակայված է գազաչափիչ հանգույց, որը անդադար ստուգում է իրականացնում գազի քանակի և որակի վերաբերյալ:

Հայաստան–Իրան էներգետիկ համագործակցության մեկ այլ ծրագիր է Հայաստանի տարածքում համատեղ նավթավերամշակման գործարանի կառուցումը: Այն եռակողմ ձևաչափ ունի՝ Հայաստան–Ռուսաստան–Իրան: Մակայն այս պայմանագիրը առայժմ տարրեր պատճառներով սառեցված է:

Որոշվեց մեկ այլ ծրագիր իրականացնել՝ պատրաստի նավթամթերքներ տեղափոխել Հայաստան՝ Թամպիզ–Արարատ ձգվող 8 մատնաչափ տրամագծով խողովակաշարով, որը բավարարելու է Հայաստանի պահանջարկը: Քննարկումներն այս ուղղությամբ շարունակվում են:

Իրանական կողմը մեծ ցանկություն ունի ներգրավվելու Հայաստանում հողմակայանների կառուցման գործում, ինչի համար 2,5 մլն դոլար դրամաշնորհ է տրամադրել, որպեսզի փորձնական հողմակայան կառուցեն Պուշկինի լեռնանցքում: Հաջողության դեպքում իրանական կողմը պատրաստ է մեծացնելու ներդրումների քանակը⁶⁶:

Դեռևս 1992 թ. փետրվարի 9–ին ՀՀ և ԻԻՀ միջև հարաբերությունների սկզբունքների և նպատակների մասին հռչակագրում կողմնորոշ նախատեսում էին ՀՀ և ԻԻՀ էներգետիկ ոլորտում համագործակցել, Մեղրիում՝ Արաքս գետի վրա կառուցելով հեկ: Այդ հռչակագրի 15 հոդվածում նշվում էր. «...Մեղրիի սահմանային կետում Իրանի Իսլամական

⁶⁶ Հարցազրույց ՀՀ էներգետիկայի և քնակամ պաշարների փոխմանարար Ա. Միմոնյանի հետ, 24. 01. 2012 թ.:

⁶⁷ Пути аффективной интеграции энергосистем стран Южного Кавказа, Баку, Ерован, Тбилиси, 2004, с. 43.

Հանրապետության հետ համագործակցել համատեղ հիդրոէլեկտրակայան կառուցելու գործում: Իրանական կողմը յայտնեց, որ այդ հարցը կը քննարկուի»⁴⁷: Մեղրու հեկի շուրջ 2001 թ. դեկտեմբերի 27-ին ստորագրվեց հեկի կառուցման վերաբերյալ փոխըմբռնման հուշագիր, որտեղ առաջարկվում էր ուսումնասիրել Արաքս գետի հիդրոներուժը:

2007 թ. մարտի 19-ին ստորագրվեց Հայաստանի Հանրապետության կառավարության և Իրանի Իսլամական Հանրապետության կառավարության միջև Արաքս գետի վրա հիդրոէլեկտրակայաններ կառուցելու և շահագործելու քննազավառում համագործակցության մասին համաձայնագիր, որը վավերացվեց երկու երկրների խորհրդարանների կողմից: Փաստորեն, այն լինելու է երկու հիդրոէլեկտրակայանից քաղկացած կասկադ, մեկը Հայաստանի կողմից՝ Մեղրիում, մյուսը՝ Նարաշիլանում՝ Իրանի կողմից: Հեկերից յուրաքանչյուրի հզորությունը պետք է կազմի 140 ՄՎտ: Յուրաքանչյուր կողմում կառուցվելու է ձնշումային բունել հեկի աշխատանքների համար: Այդ բունելով ջուրը քերվում է հեկ, և արտադրվում է էլեկտրաէներգիան: Տարեկան արտադրանքը կկազմի շուրջ 841 միլիոն կՎտ-ժ էլեկտրաէներգիա, կունենա 90 մ ձնշում և 18,2 կմ երկարությամբ բունել: Մրա վերաբերյալ վերջնական պայմանագիրը ստորագրվեց 2010 թ. հոկտեմբերի 15-ին ՀՀ էներգետիկայի նախարար Ա. Մուխիսյանի և ԻԻՀ էներգետիկայի նախարար Մ. Նանջույի միջև՝ «Մեղրիի հեկի կառուցման թույլտվության պայմանագիր»⁴⁸:

Երկու կողմերը պայմանավորվածություն են ձեռք բերել, որ շինարարության ամբողջ ֆինանսական խնդիրը կլուծի իրանական կողմը: Կկառուցեն, կշահագործեն և արտադրված էներգիայով իրենց ներդրումները հետ կգնեն: Մի խոսքով՝ դա ենթադրում է կառուցում, շահագործում և հետհանձնում սեփականատիրոջը: Մեղրու հեկի շինարարության արժեքը, ըստ Մուխիսյանի, 2009 թվականի գործող գներով

⁴⁷ ՀՀ ԱԳՆ Գլխավոր տնօրենի քննչ. Հայաստան-Իրան, Հարաբերությունների սկզբունքների և Գարտուկների մասին հոլախոսիչը, Վենետիկ, 1993 թ., էջ 21:

⁴⁸ Пути эффективной интеграции энергосистем стран Южного Кавказа, 41: Ստորագրված փաստաթղթեր, <http://www.mfa.am/hy/country-by-country/en/>

կարծենա մոտ 323 միլիոն դոլար: Կառուցման համար անհրաժեշտ է 5 տարի ժամկետ: 15 տարի ժամկետ էլ անհրաժեշտ է, որպեսզի արտադրված էներգիայով փակվի՝ հետ գնվեն ներդրումները, որից հետո հեկը (համատեղ ստուգումներից հետո-Է. Գ) կհանձնվի Հայաստանի Հանրապետությանը՝ սեփականության իրավունքով:

Քանի որ Հայաստանի շուկան շատ փոքր է, և նման ներդրումները մեր շուկայով փոխհատուցել քաղականին ծանր կլինի, պայմանավորվածությունն այնպիսին է, որ արտադրված էլեկտրաէներգիան կառուցումից հետո՝ 15 տարվա ընթացքում արտահանեն: Հայկական կողմն ընդամենը վերահսկելու է, որ շահագործումը նորմալ իրականացվի: «Կախանը Հայաստանի սեփականությունն է լինելու, սակայն շահագործում են նրանք», — հավաստիացրեց էներգետիկայի և բնական պաշարների նախարար Ա. Մովսիսյանը⁶⁶:

2012 թ. նոյեմբերի 8-ին, ի վերջո, իրականացվեց Մեղրու հեկի հիմնարկերի արարողությունը. ըստ պայմանավորվածության՝ երկու հեկերի շինարարությունը կավարտվի հինգը տարուց և միևնույն ժամանակ կհանձնվեն շահագործման:

Լիովին կիսում ենք էներգետիկայի և բնական պաշարների նախարար Ա. Մովսիսյանի ներքոհիշյալ կարծիքը. «Անհերքելի է, որ մեր երկու բարեկամ երկրների միջև տնտեսական համագործակցության առաջատարն էներգետիկայի ոլորտն է», սակայն միևնույն ժամանակ հարկ ենք համարում նշել, որ իրականացված բոլոր աշխատանքները չէ, որ գոհացուցիչ արդյունք են տալիս: Իրականում այն տպավորությունն է ստեղծվում, որ Հայաստան-Իրան էներգետիկ ոլորտի վերաբերյալ միայն քննարկումների մասին ենք խոսում, քայք քուն արդյունքները ինչ-ինչ պատճառներով ձգձգվում են, իսկ երբեմն էլ ընդհանրապես կյանքի չեն կոչվում:

⁶⁶ Գալստև Սաջիբիկյան, երկրորդակ հեկերը շուտով լույս աշխարհ կգամ, 17/09/2010, <http://www.hraparak.am/2010/09/17/erkvoryak-beko-shutov-luyt-ashxarh-kg/>

**ՀԱՅ-ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ**

Հայ-իրանական գրական առնչություններն ունեն ավելի քան երկուսուկես հազարամյակի պատմություն: Դրանք նույնքան հին են, որքան այդ ժողովուրդները, նրանց լեզուն, պատմությունն ու մշակույթը:

Պատմական տարրեր ժամանակաշրջաններում հասարակական ու քաղաքական տարրեր պայմաններում հայ և իրանական ժողովուրդների միջև ձևավորված հարաբերություններն ունեցել են տարրեր դրսևորումներ: Դրանք հանդես են եկել որպես ժամանակաշրջանին քննադատող ընդհանուր երևույթներ և ուղղություններ, ծառայել են հայ և իրանական ժողովուրդների մշակույթների քննազննանքում որպես փոխադարձ ազդեցությունների և փոխառությունների միջոց:

Հայ ժողովուրդը, երկար ժամանակ գտնվելով Իրանի գերիշխանության ներքո, զգալի ազդեցություն է կրել իրանական ժողովուրդների մշակույթից ու հոգևոր կյանքից: Այդ ազդեցություններն իրենց կնիքն են դրել հայ ժողովրդի ինչպես քաղաքական ճակատագրի, այնպես էլ նրա հոգևոր կյանքի վրա:

Դարեր շարունակ հայ և իրանական ժողովուրդները, ապրելով հարևանությամբ ու դավանելով տարրեր կրոններ (սկսած այն ժամանակներից, երբ պարսիկները զրադաշտականներ էին, իսկ հայերը՝ հեթանոսներ), ունեցել են հասարակական, քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային միևնույն խնդիրները, ստեղծել են մշակութային հսկայական արժեքներ, որոնք ընդհանուր են թև մեկի, թև մյուսի համար:

«Այն ժամանակներից, երբ Արշակունիները գրավեցին Պարսկաստանը, և նրանց կրտսեր շտապիղը հաստատվեց Հայաստանում»:

նում, երկու երկրների հասարակական-կենցաղային կապն ավելի սերտ դարձավ»⁷⁰։ Արշակունիները, իշխանության գալով, իրենց հետ բերել են ազդեցությունների մեծ ազդակ Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական, մշակութային և հասարակական կյանքում։

Հայկական գրերի ստեղծումից առաջ ինչպես արքունիքում, այնպես էլ երկրի պետական ու հասարակական կյանքում օգտագործվել է պարսկերենը։ Այս շրջանում հայերենը մեծապես ազդվել է պարսկերենից, նրանից վերցրել է բազմաթիվ բառեր։

Քրիստոնեությունը Հայաստանում պաշտոնական կրոն հայտարարվելուց հետո նոր փուլ է բացվել հայ-իրանական հարաբերություններում։

Արշակունիների տիրապետության օրոք ձևավորված հայ-իրանական հարաբերությունները համեմատաբար թուլացել են Սասանյանների իշխանության օրոք, երբ Հայաստանի և Իրանի միջև լարվել են քաղաքական հարաբերությունները։ Անկախ այդ հանգամանքից՝ հայոց մեջ շարունակում են պահպանվել իրանական դիցաբանական առանձին իրողություններ, սովորույթներ, երգեր, գրույցներ, հավատալիքներ և այլն։

«7-րդ դարի մատենագիր Սեբեոսի պատմության մեջ հիշատակություն կա հայոց մեջ լայն ճանաչում գտած իրանական էպոսի հերոս Սպանդիարի վերաբերյալ։ Սեբեոսն առաջիններից է, որ անդրադարձ է կատարել խոսքով ու Շիրինի առասպելին, որը հետագա դարերում մեծ արձագանք ու տարածում է գտել արևելյան շատ ժողովուրդների շրջանակներում, մշակման ենթարկվել վաթսուներից ավելի ստեղծագործություններում»⁷¹։

10-րդ դարից սկսած՝ հայոց մեջ աշխուժանում է հնուաքրքրությունը պարսից գրականության, մշակույթի ու գիտության նկատմամբ։ Պարսից լեզուն հնուաքրքրել է հայ մտավորականներին։ Մխիթար Հերացու և այլ մտավորականների վկայությամբ՝ Հայաստանում

⁷⁰ Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб, с. 211.

⁷¹ Р. Л. Омароваджан, Հայ-իրանական գրական ստեղծություններ, Երևան, 1963, էջ 23:

պարսկերենը 11-12-րդ դարերում ոչ միայն ուսուցվել, այլև համարվել է գիտական լեզու: Այս տեսակետից, հատկապես, հիշատակման է արժանի Գրիգոր Մագիստրոսը, ով ազատ տիրապետել է պարսկերենին, ծանոթ է եղել իրանական էպոսին և օգտվել է պարսկական աղբյուրներից: Նրա «Թղթերը» աշխատության մեջ հիշատակված են Ռուսամին, Սպանդիարին, Աժդահակին վերաբերող մի շարք հետաքրքիր տեղեկություններ:

Պատմությանը հայտնի հայ մտավորականներից շատերը, տիրապետելով պարսից լեզվին, կատարել են գիտական արժևք ներկայացնող քարգմանություններ, կազմել են պատմիչ եղիշեի պատմությունում գործածված քառերի՝ «Բառո Վարդան գրոց» քառացանկը, որը պարսկերեն-հայերեն քառարան կազմելու առաջին փորձն է եղել:

11-րդ դարից հետո հայ ժողովուրդը հաղորդակից է դարձել պարսից նոր մշակույթին, գրականությանը, հատկապես այն ժամանակահատվածում, երբ Հայաստանը գտնվել է սելջուկ-թուրքական, այնուհետև նաև մոնղոլական տիրապետության ներքո:

13-14-րդ դարերում, երբ դեռ աշխարհի շատ ժողովուրդներ չէին լսել իրանական էպոսի մասին, Հայաստանում արդեն ծանոթ են եղել Ֆիրդուսու «Շահնամին»: Հայ քանաստեղծներն իրանական էպոսին նվիրել են քանաստեղծություններ, իրենց ստեղծագործություններում նշել «Շահնամին» հերոսների անունները և սեփական հերոսներին համեմատել են նրանց հետ:

Իրանական էպոսի մասին հայ գրականության մեջ եղած հիշատակությունները վառ ապացույց են, որ Թուրանի դեմ մղած Իրանի ժողովրդի հազարամյա պայքարի ասքը հոգեհարազատ է եղել նաև հայ ժողովրդին:

Բարո հաղթանակով ստեղծված իրանական վիպական երգերով ոգևշելված հայ ժողովուրդը ոչ միայն Իրանի էպոսի հերոսներին տեղափոխել է Հայաստան՝ հարմարեցրել իր աշխարհըմբռնմանը, ամբողջապես հարազատացրել և ստեղծել հայ-իրանական «Ռուսամա Զալ» վեպը, այլև հայ իրականության մեջ գործածության մեջ է

դրել «Հահեամնի» հերոսների անուններից շատերը, որոնցից ամենատարածվածներն են Ռուստովը, Աուստամը, Սոհրաքը, Ջոհրաքը, Սպանդարը, Ջալը (Ջալիբեկ), Թեհմինեն և այլն:

Հայ աշխարհիկ քանաստեղծության մեջ նկատվել են պարսկալեզու գրականության անմիջական արձագանքներ: Երևան են նկել նրանից փոխառված առանձին ձևեր, արտահայտություններ, ոճեր:

Միջնադարյան հայ մտավորականության մեծաթիվ ներկայացուցիչներ, տիրուպետելով պարսկերենին, օգտվել են պարսից հարուստ գրականությունից, մեծ ակնածանքով են վերաբերվել Իրանի գիտնականներին, օգտվել են նրանց աշխատություններից: Պարսից լեզվի իմացությունը հայ մտավորականների համար դուռ է բացել հարևան Իրանի մշակույթին ծանոթանալու համար, իսկ հայ հոգևորականության համար՝ իրանցի մուսուլման հոգևորականների հետ շփվելու, առանձին հարցերի շուրջ քանակիճելու համար:

«Հայ պատմիչների ու ժամանակագիրների հաղորդումներում տեղ են գտել հայատառ պարսկերեն աղոթքներ, կրոնական քնույթի ելույթեր, սուրբ Մարկոսի և սուրբ Մաթեոսի ավետարանների համապատասխանաբար 16-րդ և 28-րդ գլուխների պարսկերեն թարգմանությունները, որոնք համարվում են կրոնական քնույթի հայերենից պարսկերեն կատարված ամենավաղ թարգմանությունները»⁷²:

Թարգմանական շարժումը Հայաստանում, որն սկիզբ է առել հայոց գրերի գյուտից անմիջապես հետո (405 թ.) հայ-իրանական գրական հարաբերությունների ծիրում եղանակն մեծ դերակարգություն ունի: Թարգմանական աշխատանքներում իրենց շոշափելի արտահայտություններն են գտել հայ ժողովրդի դարավոր մշակութային հարաբերությունները այլ ժողովուրդների, առաջին հերթին՝ իրենց անմիջական հարևանների հետ: Թարգմանական երկերի միջոցով հայ ժողովրդի սեփականությունն են դարձել անտիկ փիլիսոփայության, քրիստոնեական աստվածաբանության, քնագիտության, գեղարվեստական ու գիտական գրականության, բժշկագիտության

⁷² Բ. Լ. Շուգազյան, Հայ-իրանական գրական ամփոփումներ, 1963, էջ 36:

նվաճումները, որոնք մեծ դեր են խաղացել սեփական արժեքների ստեղծման ճանապարհին:

Իրանի միջնադարյան անվանի բժիշկ գիտնականներ Ավիցեննայի (9-րդ դ.) և Աբու Բաքր Մոհամմադ իբն Ջաքարիա Ռազիի (11-րդ դ.) աշխատություններից օգտվել է հայ բժշկապետ Մխիթար Հերացին, որոնց մասին խոսել է մեծ ակնածաներով:

Աբու Բաքր Մոհամմադ իբն Ջաքարիա Ռազիի բժշկագիտությանը վերաբերող աշխատություններից կատարված թարգմանությունները համարվում են պարսկերենից կատարված մեզ հայտնի առաջին թարգմանություններից:

Իրանցի այդ բժիշկների գիտական ժառանգությանը ծանոթ է եղել նաև Աշանադոր հայ բժիշկ Ամիրդովլաթ Ամասիացին, ով պարսկերենից կատարել է մեծ արժեք ներկայացնող մի շարք թարգմանություններ:

Մեծ արժեք է ներկայացնում նաև 12-րդ դարում Մխիթար Անեցու կողմից պարսկական աստղաբաշխական մի աշխատության թարգմանությունը:

Ֆրիկի և այլոց կողմից վարպետորեն պարսկերենից հայերեն կատարած թարգմանությունների մասին մեզ հասած տեղեկությունները նույնպես վկայում են, որ հայ մտավորականները տիրապետել են պարսից լեզվին, տեղյակ են եղել այդ լեզվով գրված գիտական և գրական ստեղծագործություններին:

Միջնադարյան իրանական խրատական ժանրի գրվածքների հայերեն թարգմանությունները, որոնք հիմնականում իրենց էությանմբ աշխարհիկ բնույթի են եղել, արտացոլել են Արևելքում իշխող սոցիալական հարաբերությունները, քարոչական սկզբունքներն ու համոզմունքները: Այդ կարգի թարգմանությունները հայոց կողմից ենթարկվել են համապատասխան խմբագրությունների, լրացվել են քրիստոնեական բնույթի խրատներով և հիմք դարձել հետագայում հայ իրականության մեջ քարոյա-խրատական բնույթի սեփական ստեղծագործությունների համար:

17-րդ դարում՝ Սեֆյանների տիրապետության օրոք, Սպահանի շրջակայքում ապաստան գտած բազմահազար հայերի, նրանց և տեղացի քնակչության միջև ստեղծված հարաբերությունների, ինչպես նաև հայ և պարսից մուսուլման հոգևորականների փոխհարաբերությունների և քանավճերի մասին մեծ արժեք ներկայացնող տեղեկություններ է հաղորդել իսաչատուր Ջուղայեցին իր «Պատմութիւն պարսից» աշխատության մեջ: Իսաչատուր Ջուղայեցին այդ աշխատությունը գրելիս օգտվել է ինչպես հայ մատենագրական, այնպես էլ պարսկական աղբյուրներից:

Հայ-իրանական գրական կապերում իրենց ուրույն տեղն են զբաղեցնում պարսկերենին ազատ տիրապետող Վահան վարդապետ Ջուղայեցու ութ անուն գրքերը, որոնք հանդիպակաց էջերով գրված են հայերեն և պարսկերեն: Ավելի ուշ հայ մտավորականները գիտական ու պատմական աշխատություններ գրելիս նույնպես օգտվել են պարսկական աղբյուրներից: Այդ շրջանում ստեղծագործած Արրահամ Պուլսեցին իր «Կենդանաբանություն» աշխատությունը կազմելիս, ինչպես վկայում է ինքը, օգտվել է պարսից աղբյուրներից:

Հայ-իրանական հարաբերությունների ծիրում զգալի է իսաչատուր Կեսարեցու մատուցած ծառայությունը: Նրա ջանքերով 1638 թ. Նոր Ջուղայի վանքում հիմնվել է Իրանում առաջին տպարանը: Այդ տպարանում է լույս ընծայվել առաջին տպագիր գիրքը՝ «Սաղմուսը», որի միակ օրինակն այսօր պահպանվում է Անգլիայի Բոդլեյան գրադարանում: Չորս տարի անց՝ 1641 թվականին, այդ տպարանում տպագրվել է «Հարանց վարք», 1642 թ.՝ «Խորհրդատետր» և «Ժամագիրք» աշխատությունները:

1768 թ. պոլսահայ մտավորական Գեորգ Դպիր Տեր-Հովհաննիսյանը Կոստանդնուպոլսում պարսկերենից հայերեն է քարգմանել 15-րդ դարի իրանցի հայտնի տոմարագիր ու աստղագետ Աբդուլազիզ իրն Աբդուլտահման Թաքրիզիի «Բանայի աստեղաց» աշխատությունը:

Գեորգ Դպիր Տեր-Հովհաննիսյանի մահվանից հետո՝ 1826 թվականին, Կոստանդնուպոլսում, Հակոբ Տյուզյանի առաջարա-

ևով ու հսկողությամբ հրատարակվել է 20 հազար քառ պարունակող «Պարսկերեն-հայերեն» առաջին տպագիր քառարանը, որը մի նոր ճանապարհի քայլն է հայ քառարանագրության պատմության մեջ:

14-րդ դարից մինչև 18-րդ դարը հայ գրականության մեջ սակավաթիվ են հիշատակված պարսից գրողների ու նրանց ստեղծագործություններից կատարված թարգմանությունների մասին տեղեկություններ:

19-րդ դարից սկսած՝ հայ մտավորականների ջանքերով Հայաստանում, Իրանում և Սփյուռքում թարգմանվել են հայ և պարսից գրականության լավագույն ստեղծագործություններ, պատմիչներ Մովսես Խորենացու, Փավստոս Բուզանդի, Ագաթանգեղոսի և Կորյունի մեծարժեք գործեր, Մատենադարանի 17-18-րդ դարերի պարսկերեն հրովարտակների քառահատոր ժողովածու:

Հայ-իրանական գրական առնչությունները նոր փուլ են մտել Հայաստանի անկախության ձեռքբերումից հետո: Հայաստանի և Իրանի մտավորականների, գրողների, բանաստեղծների, մշակութային գործիչների միմյանց ավելի լավ ճանաչելու նպատակով 2004 և 2009 թվականներին Հայաստանում, 2007 և 2011 թվականներին Իրանում անցկացվել են գրական կամուջ գիտաժողովներ: Կազմակերպվել են հայ և պարսից գրականության դասական և ժամանակակից պոետների, գրողների, թատերագրների լավագույն ստեղծագործությունների փոխադարձ թարգմանություններ, դրանց հրատարակություններ:

Հայաստանի Հանրապետությունում 2001 թվականին հիմնադրվել է հայ-իրանական «Միհր» մշակութային հասարակական ակումբը, որը «Միհր» հանդեսով հայ ընթերցողին է ներկայացնում Իրանի մշակույթն ու արվեստը:

2005 թվականին ՀՀ ԻԻՀ դասախոսուհի կենտրոնի նախաձեռնությամբ ստեղծվել է «Պարսից լեզվի և գրականության բարեկամների միություն»-ը, որը, 2006 թվականից սկսած, հայերեն և պարսկերեն լեզուներով հրատարակում է «Փարսիան» պարբերականը:

Իրանահայ մտավորականներն ու քաերպարները մեծ ավանդ

ունեն իրանահայ համայնքի երիտասարդ սերնդին հայեցի դաստիարակելու հարցում: Երանց ջանքերով Իրանում հիմնադրվել են հայկական դպրոցներ, միություններ, հրատարակչություններ, տպարաններ, հրատարակվել են գնդարվեստական գրականություն, հայոց լեզվի դասագրքեր:

1894 թվականի հունվարի 1-ին իրանահայ անվանի քաղաքական գործիչ Հովհաննես խան Մասեհյանի ջանքերով հիմնադրվել է թե՛րանահայության առաջին շարաքաթերթը, որի խմբագրի պատասխանատվությունը եղյն թվականին ստանձնել է Վրթանես Փափազյանը: Այնուհետև Թեհրանում, Թավրիզում, Սպահանի Եոր Ջողայում, Ռաշտում 1896 թվականից սկսած՝ հիմնադրվել են քազմաթիվ օրաթերթեր, շարաքաթերթեր, արվեստի, գրականության, քաղաքական, տնտեսական ամսագրեր և պարբերականներ⁷²: Այսուհանդերձ հայ-իրանական հասարակական, քաղաքական, առևտրատնտեսական, գրական, մշակութային, գիտակրթական հարաբերությունների և համագործակցությունների զարգացման ծիրում խիստ զգացվել է հայերեն-պարսկերեն և պարսկերեն-հայերեն քառարանների կազմվան հրամայական պահանջը: Նման քառարանների բացակայությամբ և դրանց կարևորությամբ է պայմանավորված քառարանագրության քնազավառում պոլսահայ մտավորական Գեորգ Դպիր Տեր-Հովհաննիսյանի սկսած գործը շարունակող իրանահայ մտավորականների կատարած առաջին փորձը:

1933 թ. Թեհրանի «Փարոս» հրատարակչությունը հրատարակել է ջուղացի քահանա Գարեգին Հ. Կիրակոսյանի 30 հազար քառաքանակով, պարսկերեն քառերի հայերեն տառադարձությամբ, անվանի լեզվարան Հրաչյա Աճառյանի նախարանով «Պարսկերեն-հայերեն» քառարանը, որից հետո Թավրիզում, Թեհրանում և Երևանում լոյս են տեսել «Պարսկերեն-հայերեն», «Հայերեն-պարսկերեն», «Պահլավերեն-պարսկերեն-հայերեն-ոսսերեն-անգլերեն», «Հայե-

⁷² Անդրանիկ Հովհան, «Երանցիներն ու հայերը» (պարսկերեն), «Տոբյա Օարսումյա՛մ Էնձ-Մազրան» հրատարակչություն, Թեհրան, 1383, էջ 95-104:

րեն-պահլավերեն-զենդերեն և պարսկերեն համանմանությունների», «Արևմտափրանական միջին շրջանի փոխառությունները հայերենում», «Պարսկերեն-ղարի-հայերեն և զարի-պարսկերեն-հայերեն», «Իրանի կենտրոնական շրջանների քարքառներ» բառարանները և «Հանրագիտարան իրանահայոց»-ը:

Հայ-իրանական գրական առնչություններում մեծ աქանդ ունեն նաև Հայաստանում և Իրանում իրականացվող գիտահետազոտական ուսումնասիրությունները, գիտական աշխատությունների և ուսումնական ձեռնարկների հրատարակումները:

Անփոփելով՝ նշենք, որ Հայաստանում և Իրանում ձեռնարկվող վերը նշված միջոցառումների, իրականացվող թարգմանությունների, գրահրատարակությունների, պարսից և հայոց լեզուների իմացության ուղղությամբ տարվող աշխատանքների զարգացումը կնպաստի օրեցօր ընդլայնվող հայ-իրանական բազմակողմանի համագործակցության զարգացմանը:

**ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ՝
ԻՐԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՈԼՈՐՏԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

(1960-2012 թթ.)

**ՄԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆԵՐ,
ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ**

1963

1. Եզանյան Հ. Մ., Ազրաբային հարաբերությունները Իրանում 19-րդ դարի առաջին կեսին: Եր., ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1963, էջ 195:

1967

2. Балаян Б. П., Международные отношения Ирана в 1813-1828 гг. Ер., изд. АН Арм ССР, 1967, 295 с.

1969

3. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հատ. IV. Իրան, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1969, էջ 405:

4. Байбуртян В. А., Армянская колония Новой Джульфы в XVIIIв. (Роль Новой Джульфы в ирано - европейских политических и экономических связях), Ер., изд. АН Арм. ССР, 1969, 166 с.

1970

5. Բուդաղյան Ա. Հ., Մովսիսյան Հ. Հ., Շեխոյան Լ. Հ., Սոցիալական մոտիվները ժամանակակից պարսկական արձակում, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1970, էջ 273:

6. Եզանյան Հ. Մ., Ազրաբային հարաբերությունները Իրանում 19-րդ դարի երկրորդ կեսին, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1970, էջ 271:

1973

7. Периханян А. Г., Сасанидский судебник. "Книга тысячи судебных решений". Ер., изд. АН Арм. ССР, 1973, 571 с.

1974

8. Բայրուրդյան Վ. Ա., Թուրք-իրանական հարաբերությունները (1900-1914 թթ.), եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1974, էջ 389:

1975

9. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Հատ. VIII. Իրան, եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1975, էջ 404:

1976

10. Բայրուրդյան Վ. Ա., Սիասաթ-ն թորքին ներքաթ քն Իրան դար ալայել-ն դարն-ն քիսթոմ, Սպահան, 1976, էջ 81 (սլազակերեն): Թուրքիայի քաղաքականությունը Իրանի նկատմամբ XX դարի սկզբին, Սպահան, 1976, էջ 81:

1977

11. Шахед Эпоса "Ростоме Залог" К'орди, Борнвисар, пешготън, нвисарнаси е Н'.Шиди. Ер., Нашироте Академия РСС Эрмџаистанейџ օլма. 1977, 324 ք. (քրդերեն): «Ռոստամն Ջալ» էպոսի քրդական պատմումները, կազմեց՝ Հաջին Ջնդի: եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1977, էջ 324:

1978

12. Դանելյան Լ. Գ., Առաքել Դավիթեցու երկը դրպես Սևիյան Իրանի XVII դարի պատմության սկզբնաղբյուր: եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1978, 234 էջ:

1980

13. Եզանյան Հ. Մ., Իրանական պատմագրությունը Իրանում իմպերիալիստական տերությունների գաղութատիրական քաղաքականության մասին (19-րդ դ. կրկրորդ կես), եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1980, 214 էջ:

1981

14. Козмоян А. К., Рубаи в классической поэзии на фарси (X-XII вв.). Ер., изд. АН Арм. ССР, 1981, 111 с.

1982

15. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հատ. XI. Իրան, եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1982, 345 էջ:

16. Մովսիսյան Հ. Հ., Հայ գրողները պարսկերեն: Մատենագիտություն: եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1982, 62 էջ:

1984

17. Բայրուրդյան Վ. Ա., Իրանը Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին և պատերազմի տարիներին, Երևան, 1984, էջ 55:
18. Стамболцян А. Г., Внутренняя политика правительства национальной буржуазии Ирана (1951–1953 гг.), Ер., изд. АН Арм. ССР, 1984, 136 с.

1986

19. Օганեսյան Ն. Օ., Աբգարյան Է. Վ., Եգանյան Գ. Մ., Կոնձակյան Բ. Մ., Տարածյան Ս. Ա., Իսլամը և քաղաքական կյանքում (1953–1978 թթ.), Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1986, 229 ս.

1987

20. Եզանյան Հ. Մ., Հոգևորականության դերը Իրանի հասարակական-քաղաքական կյանքում (1953–1978 թթ.), Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1987, էջ 219:
21. Յուզբաշյան Կ. Մ., Մադանիկոս Հովսեփի Օրբելի, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1987, էջ 110:

1989

22. Բայրուրդյան Վ. Ա., Հայ-քրդական հարաբերությունները Օսմանյան կայսրությունում XIX դարում և XX դարի սկզբին, «Հայաստանի հրատարակչություն», Երևան, 1989, էջ 359:
23. Յուզբաշյան Կ. Մ., Ավարայրի ճակատամարտից դեպի Նվարասիկ պայմանադրությունը, Եր., ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 1989, էջ 265:
24. Մովսիսյան Հ. Հ., Շեխյան Լ. Հ., Փամանակակից պարսից գրականության պատմության ակնարկներ (1941–1978), Եր., ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 1989, էջ 331:
25. Асатрян Г. С., Отглагольные имена в среднеперсидском и парфянском (на материале турфанских текстов), Ер., изд. АН Арм. ССР, 1989, 127 с.

1990

26. Մարգարտաշար–(Ռորայար), կազմից, տողացի պարսկերենից քարգմանեց, առաջարանը գրեց և ծանոթագրեց Ա. Կոզմոյանը, Եր., Խորհրդային գրող հրատ., 1990, էջ 240:

1991

27. Asatrian G. S. and Vahman E. West Iranian Dialect Materials from the Collection of D. L. Lorimer. Vol. II. Short Stories of the Baxtiaris. Texts, Translation, Notes and Glossary. Copenhagen, 1991, 144 p.

1992

28. Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն (հեղինակային կոլեկտիվ՝ Ա. Ա. Բոզոյան, Մ. Տ. Բոջոյան, Հ. Մ. Եզանյան, Ն. Հ. Հովհաննիսյան, Հ. Գ. Մարգարյան, Ա. Ա. Մելքոնյան, Պ. Մ. Մուրադյան, Պ. Ա. Չոբանյան, Ռ. Գ. Սահակյան, Գ. Խ. Մարգարյան, Ա. Վ. Քոչյան և ուրիշներ), եր., «Լույս», 1992, էջ 239:

29. Ստեփանյան Ս. Խ., Հայ առևտրական քրոմագիան Իրանի տնտեսական կյանքում (XIX դարի վերջ XX դարի սկիզբ), եր., 1992, էջ 174:

1993

30. Օմար Խայամ, Քառյակներ, պարսկերենից տողացի թարգմանեց, վերջաբանը և ծանոթագրությունը գրեց Ա. Կոզմոյանը, եր., «Նաիրի», 1993, էջ 43:

1995

31. Ռուդարի Ղասիդներ, զազալներ, խոհական-փիլիսոփայական բանաստեղծություններ թեյթեր ոտքայաթ, պարս. տողացի թարգմանեց, կազմեց, առաջաբանը գրեց և ծանոթագրեց Ա. Կոզմոյանը, եր., «Ապոլոն», 1995, էջ 93:

1996

32. Բայբուրդյան Վ. Ա., Համաշխարհային առևտուրը և իրանահայությունը XVII դարում, Թեհրան, 1996, էջ 247:

33. Բայբուրդյան Վ. Ա., Նաղշ -ն արամանն-ն Իրանի դար թեջարաթ-ն թեյեղմեղվալի թա փայանն սաղն-ն XVII միլադի, Թեհրան, 1996, 211 էջ (պարսկերեն): Իրանի հայերի խաղաղամ դերը միջազգային առևտրում XVII դարում, Թեհրան, 1996, էջ 211:

1997

34. Կոզմոյան Ա. Կ., Հայոց և պարսից միջնադարյան քնարերգության համեմատական պոետիկան (10-16-րդ դդ.), եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն», 1997, էջ 224:

1999

35. Բայրուրյան Վ. Ա., Իրանն այսօր (տեղեկատու), եր., 1999, «Ջանգալ-97», էջ 336:

2000

36. Ներսեսով Մ. Յ., Ճշմարտացի պատմություն, թարգմանությունը քննադրից՝ Բ. Պ. Կոստիկյանի: Եր. «Ջանգալ-97», 2000, 360 էջ (հայերեն, անգլիերեն և պարսկերեն լեզուներով):
37. Ստեփանյան Ա. Վ., Նոր Ջուղայի կենցաղային մշակույթը, եր., «Ջանգալ-97», 2000, էջ 216:

2002

38. Khurshudian E. Sh., Zohrabian A., Sassanian Coins of Armenia – State Historical Museum of Armenia Department of Coins and Medals. Almaty, 2002, 173 p.

2003

39. Կոզմոյան Ա. Կ., Նուրանը հայոց մեջ, եր., «Մուղնի», 2003, էջ 64:

2004

40. Հովհաննիսյան Ն. Հ., Իրան: Այաթոլլահի հոմեյնիի դարաշրջանը, եր., «Ջանգալ-97», 2004, էջ 112:
41. Baibourtian V., International Trade and the Armenian Merchants in the Seventeenth Century, New Delhi, 2004, 261 p.
42. Պարսից պոեզիայի ընտրանի՝ Սիլվա Կապուսիկյանի թարգմանությամբ: Պարսկերենից տողացի թարգմանեց, առաջարանը գրեց և ծանոթագրեց Ա. Կոզմոյանը, եր., «Մուղնի», 2004, էջ 126:

2005

43. Բայրուրյան Վ. Ա., Իրանի պատմություն (ինագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը), եր., «Ջանգալ-97», 2005, էջ 783:
44. Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը: Հրովարտակներ: Պրակ երրորդ (1652 1731), կազմեց Բ. Պ. Կոստիկյանը, եր., «Ջանգալ-97», 2005, էջ 728 (հայերեն, անգլիերեն և պարսկերեն լեզուներով):

2007

45. Բայրուրդյան Վ. Ա., Նոր Ձուղա, ՀՀ ԳԱԱ հրատ, Եր., 2007, էջ 152:

2008

46. Բայրուրդյան Վ. Ա., Քրդերը, Հայկական հարցը և հայ-քրդական հարաբերությունները պատմության լույսի ներքո, ՀՀ ԳԱԱ հրատ, Եր., 2008, էջ 421:

2010

47. Խորիկյան Հ., Աջեմնեյան Դարակաստանի վարչական բաժանումների շուրջ, Եր. հեղինակային հրատ, 2010, էջ 57:

2011

48. Իսկանդարյան Գ. Մ., Իրանա-ամերիկյան հարաբերությունները 1942-1960 թթ., «Ձանգակ-97», 2010, էջ 237:

49. Մարտոյան Թ., «Կարմեյանների տարեգրությունը» որպես Իրանի 17-18-րդ դարերի պատմագիտական աղբյուր, Եր. 2011, «Լիմուշ», հրատ, էջ 143:

50. Բայրուրդյան Վ. Ա., Օսմանյան կայսրության պատմություն, Եր., 2011, էջ 716:

[1000 դր]

**ՀԱՅԱՍՏԱՆ-ԻՐԱՆ. 20 ՏԱՐԻ
ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱԳԱՐՀՈՎ**

ՄԻՋԱԳԱՅԻՆ ԳՆԱԺՈՂՈՎԻ ՆՅՈՒԹԵՐ

13 մայրի. 2012 թ.

**Խմբագիր՝ Լևոն Բայրուզյան
Պատասխանատու քարտուղար՝ Գոհար Իսկանդարյան**

Հրատարակչության տնօրեն՝
Գեղարձեստական խմբագիր՝
Արթուր Բրազդե՛լ
Համակարգչային ծնավորումը՝

Էմին Մկրտչյան
Արա Բաղդասարյան
Գոհար Կիրակոսյան
Տաթևիկ Ալեքսանյան

Տպագրությունը՝ օֆսեր: Չափանը՝ 60•84 1/16:
Թուղթը՝ օֆսեր: Մափաը՝ 7 տպ. մամուլ:

ՀՀ, 0051, Երևան, Կոմիտասի 49/2, հեռ.՝ (+37410) 23 25 28
Հեռապատճեն՝ (+37410) 23 25 95, էլ. փոստ՝ info@zangak.am
էլ. կայքեր՝ www.zangak.am, www.book.am, www.dasagirq.am

ՀԱՅ ԳԻՆԵՐԱՊ ՊԻՆ ԳՐԱԳ

FL0255432

A 98708

ՄԻՋԱԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԱՆՅՈՒԹՅՈՒՆ

13 մայիս, 2012 թ.

9 789959 601041